

ГАЛЕРЭЯ ЧАЛАВЕЧАЙ ДУМКИ

НИКАЛО МАК'ЯВЭЛИ

УЛАДАР



Галерэя чалавечай думкі

Нікало Мак'явэлі

Уладар

Niccolò Machiavelli

Il Principe

Firenze
Antonio Blado d'Asola
1532

Нікало Мак'явэлі

Уладар

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2008

УДК 321,01(450)(091)
ББК 66,1(0)
М15

Серыя заснаваная ў 2001 годзе

Пераклад з італьянскай Зміцера Коласа

*На вокладцы выкарыстаная гравюра Андрэя Фядорчанкі
«Правільны выбар».*

Пераклад зроблены з выдання:
Niccolò Machiavelli. Il Principe e opera politiche minori. Firenze,
Successori Le Monnier, 1888.

ISBN 978-985-6783-47-3

©Пераклад на беларускую мову, каментар,
афармленне. Выдавец Зміцер Колас, 2008

*Нікало Мак'явэлі
Яснавяльможнаму Ларэнцу,
сыну П'ера з роду Медычы**

Звычайна людзі, якія хочуць здабыць ласку свайго ўладара, дасылаюць яму ў дарунак тое, што маюць найдаражэйшага або чым спадзяюцца найболей яго пацешыць: так, можна часта ўбачыць, як дораць коней, зброю, златаглавы, каштоўныя камяні ды іншыя аздобы, вартыя яго велічы. І вось я, таксама жадаючы чым-небудзь засведчыць Вашай Яснавяльможнасці сваю службу, не знайшоў сярод таго, чым валодаю, нічога даражэйшага і каштоўнейшага за маю абазнанасць ва ўчынках вялікіх людзей, набытую праз шматгадовае вывучэнне мною дзеяў сучасных і нястомнае чытанне пра дзеі мінулыя: старанна і доўга абдумаўшы і ўзважыўшы набытыя мною веды, я выклаў іх у невяліччай кніжцы, якую і дасылаю ў дарунак Вашай Яснавяльможнасці. І хоць я мяркую, што мой твор няварты таго, каб паўстаць перад Вашымі вачыма, аднак веру, што дзякуючы Вашай спагадлівасці ён будзе прыняты прыхільна з увагі на тое, што я няздольны паднесці дарунка большага за гэты, які дае магчымасць у найкарацейшы час спасцігнуць усё, што я спазнаваў і зведваў доўгімі гадамі з такою цяжкасцю і пакутай; я не аздабляў свайго твора

Да тэксту, пазначанага зорччай (), маецца каментар у адмысловым раздзеле ў канцы кнігі.

ні красамоўнымі фразамі, ні гучнымі ці напышлівымі словамі, ні іншымі вонкавымі прынадамі ды аздобамі, якімі звычайна шмат хто распісвае ды расквечвае свой твор; я хацеў, каб гонар яму надавала ўнутраная яго якасць, каб ён вабіў толькі праўдзівасцю свайго зместу і значнасцю свайго прадмету. Я не хацеў бы, аднак, каб у кагось закралася падазрэнне, быццам чалавек нізкага і нікчэмнага стану ўзяў на сябе дзёркасць абмяркоўваць ды судзіць дзеі ўладароў; бо гэтаксама, як мастак, які, жадаючы намаляваць краявід, спускаецца ў даліну, каб лепш аглядаць узвышшы і горы, ці падымаецца ўгору, каб лепш агледзець даліну, так і тут: каб лепш спазнаць сутнасць народаў, трэба быць уладаром, а каб лепш спазнаць сутнасць уладароў, трэба паходзіць з народа.

Няхай жа Ваша Яснавяльможнасць прыме гэты малы дарунак з тым самым пачуццём, якое рухае мною; калі Вы будзеце мець гэткую ласку ўважліва яго прачытаць і абдумаць, Вы ўбачыце, як горача я жадаю, каб Ваша Яснавяльможнасць дасягнула той велічы, якую прадказвае Вам лёс і Вашыя вартасці. І калі часам Ваша Яснавяльможнасць апусціць са сваёй вярышні позірк на маю нізіну, яна даведаецца, якія вялікія і бясконцыя ўдары лёсу мне даводзіцца тут несправядліва цярпець.

Раздзел I

КОЛЬКІХ КШТАЛТАЎ БЫВАЮЦЬ УЛАДАРСТВЫ І ЯКІМІ СПОСАБАМІ ЯНЫ НАБЫВАЮЦЦА

Усе дзяржавы, усе гаспадарствы, якія трымалі і трымаюць людзей у сваёй уладзе, былі і ёсць або рэспублікамі, або адзінаўладнымі панствамі. Адзінаўладныя панствы бываюць або спадчыннымі, калі род уладара пануе ў іх здаўна, або новымі. Новыя бываюць або цалкам новымі, якім быў Мілан для Франчэскі Сфорцы*, або новымі ў пэўнай частцы, якую ўладар далучыў да свайго спадчыннага гаспадарства, — такім ёсць Неапалітанскае каралеўства для караля Гішпаніі*. Нованабытыя гаспадарствы бываюць або такія, дзе ўжо спрадвеку жылі пры ўладары, або такія, дзе мелі звычку жыць вольна; набываюцца яны чужой або сваёй зброяй, праз ласку лёсу або дзякуючы асабістым вартасцям.

Раздзел II

ПРА ўЛАДАРСТВЫ СПАДЧЫННЫЯ

Развагі наконт рэспублік я пакіну ўбаку, бо доўга разважаў над імі ў іншым месцы. Цяпер жа засяроджу ўсю ўвагу на адзінаўладных панствах і, трымаючыся вышэй пазначанага парадку, разгледжу спосабы, якімі ўлада ў гэтых панствах чыніцца і ўтрымліваецца.

Скажу адразу, што ўтрымліваць уладу ў дзяржавах спадчынных і звыклых з панаваннем роду свайго ўладара меней цяжка, чым у новых, бо дзеля гэтага дастаткова не пераступаць звычаяў, заведзеных продкамі, і не прыспешваць хады падзеяў; так што нават калі ўладар не вызначаецца асаблівымі здольнасцямі, ён зможа ўтрымацца пры ўладзе, калі толькі яго не пазбавіць гэтай улады нейкая надзвычайная і неадольная сіла, але і тады ён зможа яе вярнуць пры першай-лепшай няўдачы ўзурпатара.

Прыкладам таму ў нас у Італіі можа быць князь фэрарскі*, які ўстаяў перад нападамі венецыянцаў у 1484 г. і папы Юлія ў 1510 г. па адной той прычыне, што яго род здаўна стаяў на чале яго роднага княства. Бо паколькі ўладар па крыві мае менш падставаў і менш патрэбы прыгнатаць падданных, то да яго абавязкова будуць ставіцца з большай любоўю, і калі ён праз нейкія празмерныя свае заганы не выкліча да сябе нянавісці, то можна з упэўненасцю чакаць, што ўсе будуць адчуваць да яго натуральную зычлівасць. За даўнасцю і непарыўнасцю ўлады памяць пра колішнія пераўтварэнні і прычыны, што іх спарадзілі, паступова сціраецца, тым часам як усякая адна перамена служыць зачэпкай для правядзення іншых.

Раздзел III

ПРА ўЛАДАРСТВЫ МЯШАНЫЯ

Але ва ўсякім новым уладарстве ўзнікаюць цяжкасці. Папершае, нават калі не ўсё яно новае, а толькі пэўнаю часткай, так што ў цэлым яго можна назваць мяшаным, ужо гэтая перамена вядзе да натуральных ускладненняў, уласцівых усім новым дзяржавам, і заключаюцца яны ў тым, што людзі, верачы, быццам ім будзе лепш, ахвотна гатовыя змяніць свайго гаспадара, і гэтая вера прымушае іх уздымаць супраць яго зброю, але яны падманваюцца і потым з вопыту бачаць, што зрабілася толькі горш. Звязана гэта з яшчэ адной натуральнаю акалічнасцю, якая вымушае ўсякага новага ўладара абкладаць прыэйшлых яму ў падданства і ўтрыманнем ягонага войска, і безліччу іншых павіннасцяў, якія немінуца ўзнікаюць на нованабытых землях; у выніку ён і нажывае сабе ворагаў у асобе ўсіх, хто пацярпеў ад захопу, і няздольны захаваць дружбы тых, хто ў гэтым захопе яму дапамог, бо не можа ані задаволіць іх у той меры, у якой яны спадзяваліся, ані ўжыць супраць іх моцных сродкаў, адчуваючы сябе абавязаным, таму што якім бы ўладар ні валодаў магутным войскам, каб увайсці ў краіну, яму заўсёды патрэбныя прыхільнасць і спрыянне яе жыхароў. Вось чаму французскі кароль Людовік XII* як хутка захапіў Мілан, так хутка яго і страціў; і першым разам Людавіку Сфорцу* хапіла ўласных сілаў яго адтуль выбіць; бо народ, які сам адчыніў перад французам браму, неўзабаве сцяміў, што памыліўся ў сваіх надзеях на лепшую будучыню, і не захацеў больш цярпець прыгнёту новага ўладара.

Праўда, калі ўзбунтаваная краіна заваёўваецца другі раз, яе страчваюць ужо не так лёгка, бо, карыстаючыся бунтам як

добрай нагодай, уладар можа цырымоніцца менш і, засцерагаючы сябе ад усялякае небяспекі, карае завадатараў, пазбаўляецца ад падазронах і ўмацоўвае ўсе свае найбольш слабыя месцы. Такім чынам, калі першы раз, адбіваючы Мілан у Францыі, было дастаткова, каб Людавік Сфорца узяў шум на яго межах сам, то другі раз* супраць француззаў спатрэбілася аб'ядноўваць увесь свет, перш чым іх войскі былі развезеныя і выгнаныя з Італіі, і сталася так менавіта па названых вышэй прычынах. Тым не менш, і першы, і другі раз Мілан быў французамі страчаны. Агульныя ў такіх выпадках прычыны першае страты ўжо разглядаліся, цяпер застаецца вызначыць прычыны другое і паглядзець, якімі сродкамі французскі кароль валодаў і якімі мусіў бы валодаць кожны ў яго сітуацыі, каб абараніць свае заваёвы лепш, чым гэта ўдалося французам. Скажу перадусім, што землі, якія ў выніку заваявання далучаюцца да спрадвечных уладанняў заваёўніка, могуць або ляжаць з імі ў адных краях і мець аднолькавую мову, або быць аддаленымі і па мове адрознівацца. У першым выпадку ўтрымаць іх лягчэй, асабліва калі ў тых землях няма звычайкі жыць вольна: дзеля бяспечнага валодання імі дастаткова вынішчыць род уладара, які там панаваў; калі ж у астатнім у іх захаваецца былы лад жыцця і не будзе адзначацца разыходжання ў звычых, у людзей не будзе прычыны жыць неспакойна; мы бачым гэта на ўзоры Бургундыі, Брэтані, Гасконі і Нармандыі, якія ўжо столькі год утвараюць з Францыяй адну дзяржаву; і хоць у мовах паміж імі ёсць пэўная розніца, але звычаі настолькі падобныя, што людзям лёгка дачыняцца паміж сабою. Заваёўніку гэтых земляў, які хацеў бы іх утрымаць, трэба мець на ўвазе ўсяго дзве рэчы: па-першае, род ранейшага ўладара ў іх мусіць згаснуць, а па-другое, ні законы, ні падаткі ў гэтых правінцыях не павінны мяняцца,— тады і старыя, і новыя ўладанні хутка стануць адзіным цэлым.

Але ж калі здабытыя землі знаходзяцца ў краі, адрозным па мове, звычаях і парадках, то тут узнікаюць сур'ёзныя цяжкасці, і каб утрымаць іх, патрэбны вялікая ўдача і немалая ўвішнасць; і найгалоўнейшым і найбольш дзейным сродкам было б, калі б новы ўладар пераехаў у іх жыць. Гэта значна павысіла б бяспечнасць і трываласць такіх уладанняў: якраз так зрабіў турэцкі султан у Грэцыі, які нават пры ўсіх іншых прынятых ім захадах дзеля утрымання гэтай краіны, не здолеў бы яе ўтрымаць, калі б сам у яе не перасяліўся*. Бо, знаходзячыся на месцы, можна адразу ўбачыць, калі пачынаюцца беспарадкі, і ў зародку іх задушыць, а знаходзячыся далёка, чуеш пра іх тады, калі яны ўжо разрасліся і нічога немагчыма паправіць. Апроч таго, прысутнасць уладара ахоўвае краіну ад рабавання чыноўнікамі, ды і падданыя задаволеныя, што могуць лёгка да яго звярнуцца; пры гэтым у тых, хто хоча быць яму верны, больш падставаў яго любіць, а ў тых, хто няверны, больш падставаў баяцца. Ну, а калі які чужынец хацеў бы на гэтыя землі напасці, дык цяпер ён будзе болей абачлівы, бо захапіць край, у якім жыве сам уладар, можна толькі з неймавернаю цяжкасцю.

Другім найлепшым сродкам ёсць утварэнне калоніяў у адным-двух ключавых месцах краіны, бо ў іншым выпадку ў ёй давядзецца трымаць даволі вялікую колькасць збройнага люду і пехацінцаў. Калоніі не каштуюць дорага; утварыць і ўтрымаць іх можна без вялікіх, ато й зусім без ніякіх выдаткаў; а пацярпяць ад гэтага толькі тыя, у каго будуць забраныя дамы і палаткі дзеля перадачы новым насельнікам, прычым такіх у краіне будзе меншая частка; пакрыўджаныя ж у выніку, застаўшыся беднымі і рассяенымі, не змогуць прычыніць шкоды; затое ўсіх іншых гэта ніяк не закране, і ўжо з гэтай прычыны яны будуць, бадай, трымацца ціха, бо пабаяцца правінаваціцца са страху, што іначай будуць самі зведзеныя да такога ж згалелага стану.

Адсюль вынікае, што калоніі, будучы не дарагімі, забяспечваюць большую вернасць і менш прыгнятаюць новых падданных, а пакрыўджаныя, як было ўжо сказана, не могуць прычыніць шкоды, будучы збяднелымі і рассяянымі. У сувязі з гэтым варта зазначыць, што людзей трэба або лашчыць, або нішчыць, бо за малую крыўду могуць адпомсціцца, а за вялікую — не, а значыць, калі ўжо рабіць чалавеку крыўду, дык рабіць так, каб потым не апасацца помсты. Калі ж замест калоніяў у краіне паставіць войска, то яго ўтрыманне абыдзецца нашмат даражэй і паглыне ўвесь даход ад нованабытых земляў, у выніку чаго побытак абернецца стратамі, а пакрыўджаных будзе больш, бо нанесены ўрон закроне ўсё насельніцтва, якое будзе цяпець ад пастою вайсковага гарнізона, а калі такі прыгнёт дасца ў знакі кожнаму, дык кожны ператворыцца ў ворага, прычым ворага, здольнага шкодзіць, бо, будучы ўшчэмлены, будзе заставацца ў сябе дома. Такім чынам, з усіх бакоў — наколькі бескарысна ўтрыманне войска, настолькі карысна ўтварэнне калоніяў.

Калі ж заваёўнік прыходзіць у краіну, адрозную ад ягонай па вышэй памянёных прыкметах, ён мусіць стаць, апроч усяго іншага, і галавой і заступнікам слабейшых суседзяў, а таксама парупіцца аслабіць мацнейшых, і пільнаваць, каб у нованабытых землях ні ў якім разе не прабраўся чужынец, роўны яму ў магутнасці. А такі заўсёды будзе гатовы прыйсці, бо яго будуць клікаць усе, хто застаўся незадаволены — ці ад празмерных амбіцыяў, ці ад страху; і мы бачым, што менавіта такім чынам у Грэцыю праніклі рымляне, якіх паклікалі туды эталійцы*, ды і ва ўсе іншыя краіны яны прыходзілі па закліку іх жыхароў. Парадак рэчаў такі, што, як толькі магутны ўладар прыходзіць у якую-небудзь правінцыю, усе, хто быў у гэтых краях слабейшы, далучаюцца да яго, рухомыя зайздрасцю да тых, хто перавышаў іх сілай, так што гэтых слабейшых яму не складае цяжкасці прыцягнуць на

свой бок: яны і самі ўсе разам і хутка кучкуюцца вакол набытай ім нядаўна дзяржавы. Яму трэба толькі сачыць, каб іх сіла і ўлада не надта ўзрасталі, і тады ён лёгка толькі сваімі сіламі і пры іх пасобніцтве зможа прыструньваць болей магутных і заставацца поўнаўладным суддзём у тых краях. Калі ж ён як след не парупіцца ў гэтай справе, то неўзабаве страціць набытае, а пакуль будзе мець, спазнае безліч ліхтун і нягод.

Рымляне ў здабываных імі правінцыях цвёрда трымаліся ўсіх гэтых правілаў: утваралі калоніі, падтрымлівалі слабейшых, але, разам з тым, не давалі ім узбіцца ў сілу, трымалі ў цуглях мацнейшых і не дапускалі, каб у тых краях рос аўтарытэт магутных чужынцаў. У якасці ўзору, па-мойму, дастаткова прывесці Грэцыю. Рымляне перацягнулі там на свой бок ахейцаў* і эталійцаў, аслабілі Македонскае царства, выгналі Антыюха*; але нягледзячы ні на якія заслугі, ніколі не дазвалялі ахейцам і эталіяцам пашыраць іх дзяржавы; не паддаваліся ні на якія ўгаворы Філіпа* стаць яго сябрамі, пакуль не змушалі яго чым-небудзь дзеля гэтага ахвяраваць; і нягледзячы на ўсю моц Антыюха, ніколі не саступілі яго памкненням завалодаць у тых краях хоць якімі землямі. У гэтых абставінах рымляне дзейнічалі, як павінны дзейнічаць усе мудрыя ўладары, якія мусяць рупіцца не толькі аб тым, што іх непакоіць цяпер, але і аб тым, што можа здарыцца ў будучым, усімі сіламі стараючыся запабегчы магчымым бедам, бо, прадбачыўшы, іх можна лёгка паправіць, а калі занядаць, ніякія сродкі не дапамогуць, бо хвароба зробіцца невылечнаю. Так яно і з сухотамі, якія, як кажучь лекары, на пачатку лёгка вылечыць, ды цяжка выявіць, але з часам, калі яны не выяўленыя і не вылечаныя, іх робіцца лёгка выявіць, ды цяжка вылечыць. Так яно і ў дзяржаўных справах: калі небяспеку, што нараджаецца, убачаць здаля (а заўважыць яе дадзена толькі чалавеку празорліваму), то прадухіліць яе проста, а калі, не заўважыўшы,

даць ёй разрасціся, пакуль яна ні пачне кідацца ў вочы кожнаму, дык справіцца з ёю ўжо не будзе ніякіх сродкаў.

Таму Рымляне, загадзя бачачы, адкуль могуць прыйсці непрыемнасці, адразу прымалі захады, а не давалі сітуацыі развівацца, адно каб пазбегчы вайны, бо ведалі, што прадухіліць вайну нельга — яе можна толькі адцягнуць на карысць непрыяцелю; таму яны вырашылі, што лепш развязаць вайну з Філіпам і Антыохам у Грэцыі, чым пасля ваяваць з імі ў Італіі: у іх была на той час магчымасць унікнуць вайны як з адным, так і з другім, але яны гэтага не захацелі. Ім ніколі не былі даспадобы словы, якія безупынку гучаць з вуснаў сённяшніх мудрацоў: цешцеся з дабрачыннасці часу, — за дабрачыннасць яны лічылі толькі асабістыя вартасці і дальнабачнасць; бо час можа хіба што набліжаць здзяйсненне падзеі, ведучы як да лепшага, так і да горшага, як да горшага, так і да лепшага.

Але вернемся да Францыі і паглядзім, ці выканала яна хоць бы адну з вышэй памянёных умоваў; я буду гаварыць пра Людовіка, а не пра Карла*, бо першы даўжэй утрымліваў свае ўладанні ў Італіі і яго лад дзеянняў будзе нам нагляднейшы: дык вось — вы ўбачыце, што ён дзейнічаў цалкам насуперак таму, як мусіў бы дзейнічаць, калі б хацеў утрымаць краіну, адрозную ад ягонай.

Кароль Людовік увайшоў у Італію праз амбіцыі венецыянцаў, якія спадзяваліся з яго прыходам пакінуць за сабой палову Ламбардыі. Я зусім не хачу ганіць караля за такое рашэнне, бо, жадаючы неяк пранікнуць у Італію, дзе ў яго не было сяброў і дзе, праз паводзіны Карла, перад ім былі зачыненыя ўсе дзверы, ён вымушаны быў ухапіцца за першую-лепшую дружбу, якая яму падварнулася; прынятае ім рашэнне магло б нават увянчацца поспехам, калі б у далейшых дзеяннях ён не дапусціў памылак. Заняўшы Ламбардыю, кароль адразу вярнуў Францыі прэстыж,

страчаны ёю пры Карле: Генуя скарылася, фларэнтыйцы ўвайшлі ў хаўрус, маркіз Мантуанскі, князь Фэрарскі, род Бэнтывольё*, графіня дзі Фарлі*, сіньёры Фаэнцы, Пэсары, Рыміні, Камэрыны, Пьёмбіны, жыхары Люкі, Пізы, Сіены — усе памкнуліся яму насустрач засведчыць сваю прыязнасць. Толькі тады венецыянцы ўсвядомілі, якое неабдуманое было іх рашэнне: каб займець пару гарадоў у Ламбардыі, яны зрабілі французскага караля ўладаром дзвюх трацінаў Італіі.

Уявіце цяпер, з якой лёгкасцю кароль мог бы захаваць у Італіі сваё вяршэнства, калі б прытрымліваўся выкладзеных вышэй правілаў, ахоўваючы і абараняючы сваіх прыхільнікаў, якія няхай былі і шматлікія, але спрэс слабыя і баязлівыя: адны адчувалі страх перад Царквою, другія перад венецыянамі, і ўсе былі вымушаныя нязменна захоўваць яму вернасць; а ён праз іх мог бы лёгка засцерагчы сябе ад пагрозы тых, хто яшчэ заставаўся ў сіле. Аднак не паспеў ён увайсці ў Мілан, як зрабіў усё наадварот, дапамогшы папу Аляксандру* захапіць Раманью. Ён не падумаў нават, што гэтым сам сябе аслабляе, адштурхоўваючы сяброў і ўсіх, хто сам кідаўся яму ў абдымкі, і ўзмацняючы Царкву, да чыёй і без таго вялікай духоўнай улады дадаваў яшчэ й немалую ўладу свецкую. Зрабіўшы гэтую першую памылку, ён вымушаны быў пажынаць яе плён, так што ўрэшце мусіў асабіста прыбыць у Італію, каб пакласці канец амбіцыям Аляксандра і не даць яму завалодаць Тасканай. Але яму не хапіла, што ён узвялічыў Царкву і адштурхнуў сяброў: прагнучы завалодаць Неапалітанскім каралеўствам, ён вырашыў падзяліць яго з каралём Гішпаніі; у выніку, будучы перад тым адзіным суддзём у Італіі, ён сам прывёў туды свайго суперніка, якому пачалі патураць усе, хто меў нейкія амбіцыі ці быў нечым незадаволены; і замест каб пакінуць на троне былога караля, які быў бы яму васалам, ён яго выгнаў і пасадзіў таго, хто мог выгнаць яго самога.

Прага да павелічэння набытку, папраўдзе, — рэч вельмі натуральная і звычайная, і калі чалавек робіць гэта адпаведна са сваімі магчымасцямі, яго заўжды хваляць ці прынамсі не ганяць; але ж калі людзі не маюць магчымасці, а ўсё адно хочуць дамагчыся гэтага любым спосабам, яны робяць памылку і вартыя ганьбавання. Таму, калі б Францыя магла атакаваць Неапаль сваімі сіламі, яна мусіла б гэта зрабіць, але ж калі такіх сілаў у яе не было, яна не павінна была дзяліць яго. І калі падзел Ламбардыі з венецыянцамі заслугоўвае прабачэння, бо гэта дазваляла французам уступіць у італьянскія землі, дык падзел Непаля заслугоўвае толькі ганьбавання, бо не можа быць апраўданы такога кшталту неабходнасцю.

Такім чынам, Людовік зрабіў пяць наступных памылак: прыдушыў слабейшых, узмацніў таго, хто і так меў моцную ўладу ў Італіі, дапусціў на яе землі магутнага чужаземца, не пераехаў жыць туды сам і не ўтварыў калоніяў. Але й гэтыя памылкі маглі б не прывесці пры яго жыцці да згубных вынікаў, калі б ён не зрабіў шостую, паквапіўшыся на ўладанні венецыянцаў, — калі б ён перад тым не ўзмацніў Царкву і не прывёў у Італію гішпанцаў, то прыструніць венецыянцаў сапраўды было б разумна і нават неабходна; але ж зрабіўшы перш тое, што ён зрабіў, ён не павінен быў дапускаць іх разгрому, бо, застаючыся магутнай, Венецыя заўсёды ўтрымлівала б іншых ад нападу на Ламбардыю — папершае, таму што, калі б і згадзілася на такое, дык толькі за ўмовай, што сама стане ўладальніцай у гэтых землях, а па-другое, таму што ніхто не захацеў бы забіраць Ламбардыю ў Францыі, каб аддаць яе венецыянкам, а ваяваць адначасова і з Францыяй, і з Венецыяй ні ў каго не хапіла б духу. Калі ж нехта мне скажа, што кароль Людовік саступіў Раманью Аляксандру, а Неапаль — гішпанцам, абы не было вайны, дык я зноў адкажу вышэй згаданымі довадамі: ніколі нельга дапускаць развіцця невыгоднае

сітуацыі, абы не было вайны, бо яе ўсё адно не ўнікнеш, а толькі адцягнеш, і пры гэтым сабе ж на шкоду. А калі нехта спашлецца на абяцанне, дадзенае каралём папу, што ўзамен на развод* і кардынальскую шапку для Руанскага арцыбіскупа* ён паспрыяе яму ў захопе Рамані, то я адкажу на гэта пазней у раздзеле, дзе гаворка пойдзе пра абяцанні ўладароў і тое, як іх трэба выконваць. Як бы там ні было, Людовік страціў Ламбардыю таму, што не вытрымаў ніводнага правіла, якія павінны выконвацца ўсімі, хто, захапіўшы краіну, хоча яе ўтрымаць. І ў гэтым няма ніякага дзіва — наадварот, усё вельмі слушна і ў парадку рэчаў. Я гутарыў пра гэта ў Нанце з кардыналам Руанскім, якраз калі Валянцін, як у народзе клічуць Чэзарэ Борджа*, сына папы Аляксандра, акупаваў Раманью; кардынал мне тады зазначыў, што італьянцы нічога не разумеюць у войнах, на што я яму адказаў, што французы нічога не разумеюць у палітыцы, бо калі б разумелі, ніколі не дапусцілі б такога ўзмацнення Царквы. А як паказаў досвед, ўзмацненне Царквы і гішпанцаў у Італіі сталася магчымым толькі дзякуючы французам, тым часам як самі яны пацярпелі праз гэта крах. Адсюль вынікае агульнае правіла, якое не падводзіць ніколі ці вельмі рэдка: той, хто спрыяе чужому ўзмацненню, сам сябе нішчыць, бо дасягаецца такое ўзмацненне дзякуючы або спрытнасці розуму, або сіле, і той, хто узмацняецца такім чынам, пачынае сам глядзець падазрона на тых, хто валодае гэтымі дзвюма якасцямі.

Раздзел IV

Чаму царства Дарыя, заваяванае Аляксандрам,
не паўстала супраць яго наступнікаў пасля яго смерці

Улічваючы, як цяжка бывае ўтрымаць нованабытую дзяржаву, усякі можа здзівіцца падзеям, што адбыліся пасля таго, як Аляксандр Вялікі, усяго за некалькі гадоў стаўшы ўладаром Азіі і ледзь паспеўшы яе захапіць, памёр; здаецца, было б разумна чакаць, што ўсе тыя землі ўзбунтуюцца; тым не менш Аляксандравы наступнікі ўтрымаліся і ім не давялося сутыкацца з іншымі цяжкасцямі, апроч тых, што ўзніклі паміж імі самімі дзеля іх асабістых амбіцыяў. Каб адказаць на гэта, зазначу, што ўсе адзінаўладныя панствы, колькі іх было і ёсць у чалавечай памяці, падзяляюцца па сваім праўленні на два розныя тыпы: у адных уладар правіць у атачэнні слуг, якія, як міністры, з яго ласкі й дазволу адно дапамагаюць яму ў праўленні; у другіх — у атачэнні баронаў, чыё становішча вызначаецца не манаршаю ласкаю, а старажытнасцю роду. Такія бароны маюць свае ўладанні і сваіх падданных, якія прызнаюць іх за сюзерэнаў і захоўваюць ім натуральную адданасць. У дзяржавах, дзе ўладар правіць у атачэнні слуг, ён мае большую ўладу, бо на ўсіх сваіх землях прызнаецца за адзінага вярхоўнага кіраўніка, і нават калі падданыя падпарадкоўваюцца яго слугам — такім, як міністры ці іншыя чыноўнікі, — то не маюць да іх асаблівай любові.

Прыкладамі гэтых двух розных тыпаў праўлення ў наш час ёсць Турцыя і Французскае каралеўства. Уся турэцкая манархія падпарадкоўваецца аднаму сюзерэну, астатнія там — яго слугі; падзяліўшы імперыю на санджакі, ён пасылае ў іх разнастайных сваіх урадоўцаў, якіх мяняе і перамяшчае, як яму ўздумаецца. Тым часам французскі кароль знаходзіцца ў атачэнні шматлікай

старажытнай шляхты, дзе кожны прызнаецца ў сваіх уладаннях за гаспадара і шануецца сваімі падданымі, пры гэтым маючы прывілеі, якія кароль не можа ў яго адабраць, не падставіўшы сябе пад удар. Дык вось, уважліва разгледзеўшы два гэтыя дзяржаўныя лады, можна прыйсці да высновы, што заваяваць імперыю туркаў было б вельмі цяжка, затое, заваяваўшы, было б досыць лёгка ўтрымаць. Прычына цяжкасці такой заваёвы палягае ў тым, што заваёўніка не могуць паклікаць туды ніякія ўдзельныя князькі, гэтаксама як не можа ў яго быць і надзеі, што ў справе захопу яму дапаможа мяцез у султанавым атачэнні: усё гэта вынікае з вышэйпамянёных довадаў. Паколькі ўсе там — султанавы рабы і ўсе абавязаны яго ласцы, то падкупіць такіх нашмат цяжэй, а нават і падкупіўшы, чакаць ад гэтага вялікай карысці нельга, бо, па ўжо згаданай прычыне, яны не змогуць падняць за сабой народ. Такім чынам, кожны, хто пойдзе на туркаў, абавязаны лічыцца з іх згуртаванасцю і з гэтай прычыны павінен больш спадзявацца на свае сілы, а не на разлад сярод ворагаў. Затое, калі перамога будзе атрыманая і султан у адкрытым баі разбіты, так што не зможа сабраць новага войска, апасацца застанецца хіба што яго сваякоў, а калі знішчыць і іх, можна будзе ўвогуле нікога ўжо не баяцца, бо ніхто іншы не будзе мець на народ нікага ўплыву; таму калі да перамогі там няма на каго пакласціся, то пасля яе — няма каго ацерагацца.

Іначай усё ў дзяржавах, па сваім праўленні падобных да Францыі, бо туды лёгка ўвайсці, здабыўшы прыхільнасць якога мясцовага барона, а незадаволеныя, якія хацелі б нешта змяніць, заўжды знойдуцца. Па згаданых прычынах, такія будуць гатовыя адкрыць вам шлях у краіну і пасобяць у перамозе, але ж калі потым вы захочаце яе ўтрымаць, то сутыкнецца з незлічонымі цяжкасцямі як з боку тых, хто вам дапамог, так з боку тых, хто быў вамі прыгнечаны. І вынішчыць род уладара будзе ўжо не-

дастаткова, бо застануцца бароны, гатовыя ўзначаліць новую смуту, а ні задаволіць іх усіх, ні вынішчыць вы не зможаце, і тады заваяваная дзяржава будзе вамі страчаная пры першым спрыяльным для іх выпадку.

Цяпер, калі мы разгледзім, якая была прырода праўлення ў Дарыя*, мы ўбачым, што яна была падобная да прынятай у імперыі туркаў, і таму напачатку Аляксандру давялося сутыкнуцца з усімі ягонымі сіламі і разбіць іх на полі бою, затое потым, пасля перамогі і смерці Дарыя, ён мог, па пераказаных вышэй прычынах, спакойна валодаць нованабытымі землямі. І калі б ягонья наступнікі захоўвалі між сабою хаўрус, яны маглі б спачываць бесклапотна, бо ніколі ў іх дзяржаве не было іншых смутаў, апроч тых, што яны ўсчыналі самі. Але ў дзяржавах, дзе праўленне пабудаванае, як у Францыі, захоўваць уладу з такой бесклапотнасцю немагчыма. Менавіта таму ў Гішпаніі, Францыі, Грэцыі супраць рымлянаў узнікалі шматлікія паўстанні — бо раней гэтыя краіны складаліся з мноства княстваў, і пакуль памяць пра іх яшчэ жыла, рымляне ніколі не адчувалі ўтэўненасці ў сваёй уладзе, і толькі калі ў выніку працягласці рымскага панавання ўсякі ўспамін пра іх сцёрся, рымляне змаглі ўладарыць над усімі землямі бесклапотна. Калі ж пазней яны пачалі ваяваць між сабой, кожны сапернік перацягваў на свой бок тую правінцыю, на якую распаўсюджвалася яго ўлада, а мясцовыя жыхары — з прычыны, што род іх былога гаспадара даўно знік, — не прызнавалі ўжо ніякіх іншых уладароў, апроч рымлянаў. І калі мы прымем усё гэта пад увагу, мы больш не будзем здзіўляцца, чаму Аляксандру было так лёгка ўтрымацца ў Азіі, тады як многім іншым, такім як Пір*, захаваць свае заваёвы ўдавалася толькі коштам наймаверных высілкаў. Прычыны гэтаму ляжаць не ў лепшых ці горшых здольнасцях пераможцаў, а ў адрозненнях заваяваных імі краінаў.

Раздзел V

ЯК КІРАВАЦЬ ГАРАДАМІ АБО ДЗЯРЖАВАМІ, ЯКІЯ ДА ЗАВАЯВАННЯ ЖЫЛІ ПА СВАІХ ЗАКОНАХ

Калі заваяваная дзяржава, як ужо згадвалася, была прызвычаеная жыць вольна і па сваіх законах, то ўтрымаць яе існуюць тры спосабы: першы — цалкам яе зруйнаваць; другі — перасяліцца ў яе самому; і трэці — дазволіць ёй жыць па сваіх законах, але абкласці данінай і паставіць на чале нешматлікі ўрад, які забяспечваў бы яе дружалюбнасць. Такі, пастаўлены праз уладара ўрад, ведаючы, што не здолее існаваць без ягонага магутнага заступніцтва і прыхільнасці, будзе рабіць усё, каб яго падтрымаць. Дый дарэчы, утрымліваць горад, прызвычаены жыць вольна, нашмат прасцей пры пасярэдніцтве яго грамадзянаў, чым любым іншым спосабам.

Возьмем у якасці прыкладу спартанцаў і рымлянаў. Спартанцы ўтрымлівалі Афіны і Фівы, стварыўшы там алігархію, і тым не менш абодва гарады пазней страцілі. Рымляне ж, каб утрымаць Капую, Карфаген і Нуманцію, дашчэнт у іх разбурылі* і захавалі гэтым спосабам за сабой. Што да Грэцыі, то яе рымляне хацелі ўтрымаць амаль тым самым спосабам, што і спартанцы: яны дазволілі ёй жыць вольна і пакінулі мясцовыя законы, але паспеху гэта ім не прынесла, і ўрэшце, каб не страціць Грэцыі, яны мусілі разбурыць у ёй шмат гарадоў. Бо, па праўдзе, няма надзейнейшага спосабу завалодваць, апроч як зруйнаваць. І кожны, хто стаў уладальнікам горада, прызвычаенага жыць вольна, і не зруйнаваў яго, павінен чакаць, што сам будзе ім зруйнаваны, бо ў ім заўсёды будзе існаваць небяспека паўстання ў імя свабоды і былых парадкаў, забыць пра якія не прымусяць ні час, ні дабрадзействы новай улады. І што б вы ні

рабілі, што б не спрабавалі, яны ніколі не забудуцца на тое імя і тыя парадкі, калі іх не раз'яднаць і не рассяць, але і тады пры першым зручным выпадку яны зноў згуртуюцца, каб іх аднавіць, як зрабіла Піза аж праз сто год, якія правяла пад прыгнётам фларэнтыйцаў. Але калі горад ці краіна прызвычаены жыць пад уладай манарха, а ўвесь яго род згас, то жыхары, звыклыя да паслушэнства і не навучаныя жыць вольна, не маючы замены старому ўладару і не ўмеючы пагадзіцца, каб выбраць спаміж сябе новага, не так жвава памкнуцца да зброі, і заваёўніку будзе прасцей схіліць іх на свой бок і засцерагчыся ад небяспекі. А вось у рэспубліках — большая жыццязольнасць, трывалейшая нянавісць і мацнейшая прага помсты, якія не даюць і не могуць даць ім забыць пра былую вольнасць, так што надзейнейшым шляхам будзе іх зруйнаваць або ў іх пасяліцца.

Раздзел VI

ПРА НОВЫЯ ДЗЯРЖАВЫ, ЗДАБЫТЫЯ ПРАЗ УЛАСНУЮ ЗБРОЮ І АСАБІСТЫЯ ВАРТАСЦІ

Няхай нікога не дзівіць, што, гаворачы пра цалкам новаўтвораныя дзяржавы, я буду згадваць найбольш велічныя прыклады ўладароў і ўладарстваў мінулага; бо паколькі людзі амаль заўсёды ідуць па сцяжынах, працярэбленых іншымі, і стараюцца імітаваць іх учынкі, але цалкам дакладна прайсці дарогаю папярэдніка або мець усе вартасці, якім хочаш наследаваць, немагчыма, то чалавек разважлівы павінен заўжды абіраць шляхі, пракладзеныя людзьмі найбольш слыннымі, і наследаваць самым вялікім, каб, нават калі ён не дасягнуць іх велічы, то прынамсі адчуць яе водар: ён мусіць дзейнічаць, як той кемны лучнік, які, усведамляючы, што вызначаная цэль знаходзіцца надта далёка, і дакладна ведаючы вартасці свайго лука, цэліць нашмат вышэй — не дзеля таго, каб страла паляцела ўгору, а каб з дапамогай высокага прыцэльвання дасягнула месца, у якое ён хоча трапіць.

Скажу адразу, што ўтрымаць новаўтвораную дзяржаву бывае цяжэй ці лягчэй у залежнасці ад таго, наколькі большымі ці меншымі вартасцямі вызначаецца новы ўладар. Калі ўладаром робіцца чалавек, які перад тым быў прыватнай асобай, гэта мае на ўвазе або найўнасць у яго высокіх вартасцяў, або спрыянне лёсу, і можа здацца, што ці адно, ці другое, ці абедзве гэтыя акалічнасці разам будуць палягчаць яму шматлікія цяжкасці і ў далейшым, — але ж напраўду хто менш пакладаўся на ласку лёсу, той даўжэй заставаўся пры ўладзе. Дарэчы, задача такога ўладара палягчаецца яшчэ й тым, што, не маючы іншых уладанняў, ён вымушаны пасяліцца ў сваёй новай дзяржаве. Калі цяпер мы пяройдзем да тых, хто выбіўся ва ўладары дзякуючы

сваім вартасцям, а не ласцы лёсу, то сярод найвыбітнейшых я назаву Майсея, Кіра, Ромула, Тэсея* і да іх падобных. І хоць абмяркоўваць Майсеевы дзеянні асаблівай патрэбы няма, бо ён быў простым выканаўцам Божае волі, тым не менш мы мусім аддаць яму належнае адно за той найвышэйшы дар, які зрабіў яго годным гутарыць з Богам. Але ён паглядзеўшы на Кіра і іншых, хто заваяваў ці заснаваў свае царствы, мы будзем кожным зачараваным, бо ў сваіх учынках і пастанаўленнях яны, як мы ўбачым, нічым не саступалі Майсею, які меў такога высокага настаўніка. І даследуючы іх дзеі і жыцці, мы заўважым, што лёс не падарыў ім нічога, апроч аднаго ўдалага збегу абставінаў, даўшы той матэрыял, якому яны потым змаглі надаць жаданую форму: без такога збегу абставінаў усе духоўныя вартасці пайшлі б марна, а без такіх вартасцяў і ўдалы збег абставінаў не меў бы сэнсу. Майсею было неабходна заспець ізраільскі народ у Егіпце, пад прыгнётам і ў рабстве ў егіпцянаў, толькі тады ізраільцыяне былі б схільныя рушыць за ім — каб выйсці з няволі. Ромула належала не знайсці сабе месца ў Альбе, быць кінутым бацькамі пры нараджэнні, толькі тады ён стаў бы заснавальнікам Рыма і яго царом. Кіру трэба было заспець персаў, калі тыя былі незадаволеныя панаваннем мідзянаў, а самі мідзяне — распешчаныя і расслабленыя доўгім мірам. І Тэсей не змог бы праявіць свае вартасці, калі б не заспеў афінянаў, калі тыя былі раз'яднаныя. Такім чынам, удалы збег абставінаў абумовіў удачу кожнага з гэтых людзей, а іх выключныя вартасці дазволілі распазнаць зручнасць моманту, і дзякуючы гэтаму іх дзяржавы потым набылі слаўтасць і сталі шчаслівыя.

Тым, хто, як і яны, робіцца ўладаром праз асабістыя вартасці, цяжка прыйсці да ўлады, але лёгка яе ўтрымаць, і цяжкасць, з якой яны сутыкаюцца, ідучы да ўлады, вынікае галоўным чынам з таго, што, каб заснаваць сваю дзяржаву і жыць у бяс-

пеццы, яны вымушаныя ўводзіць новыя законы й парадкі. А трэба мець на ўвазе, што няма іншай справы, пачынанне якой было б цяжэйшым, ажыццяўленне — небяспечнейшым, а поспех — сумніўнейшым, чым увядзенне новых законаў, якія ты сам ініцыяваў. Бо ўсе тыя, каму старыя парадкі былі выгадныя, робяцца ініцыятару ворагамі, а ўсе тыя, каму былі б выгаднымі новыя парадкі, — адно млявымі яго абаронцамі. Іх млявасць паходзіць часткова ад страху перад праціўнікам, які мае на сваім баку закон, часткова ад недаверлівасці, уласцівай людзям, якія на праўдзе не вераць у новае, пакуль не ўбачаць яго і не пераканаюцца ў ім на вопыце. Таму і выходзіць, што пры кожным зручным выпадку ворагі новага атакуюць згуртавана й зацята, а другія абараняюцца млява, так што абапірацца на іх у сваёй барацьбе ініцыятару рызыкаўна. І калі мы хочам глыбей разабрацца ў гэтае справе, мы павінны высветліць, ці могуць такія рэфарматары пакладацца толькі на саміх сябе або ўсё-ткі залежаць ад іншых, — іначай кажучы, ці павінны яны ў сваім прадпрыемстве ісці шляхам просьбаў і ўгавораў або могуць дзейнічаць метадам сілы? У першым выпадку ўсё заўжды канчаецца кепска і давесці справу да ладу ім не ўдаецца, затое ў другім — калі яны залежаць толькі ад сябе і здольныя ўжываць сілу — яны рэдка церпяць няўдачу. Таму якраз усе ўзброеныя прарокі перамагалі, а бяззбройныя — гінулі. Бо да сказанага яшчэ трэба дадаць, што чалавечай натуры ўласцівая зменлівасць, і як лёгка людзей бывае пераканаць, так цяжка падтрымліваць у гэтай перакананасці. А таму ўсё павінна быць пастаўлена так, каб у момант, калі яны пачнуць страчваць веру, яе можна было падтрымаць у іх сілай. Майсей, Кір, Тэсей і Ромул не маглі б дабіцца доўгага выканання ўведзеных імі законаў, калі б былі бяззбройныя, а так за нашым часам сталася з братам Еранімам Саванаролам*, чые новаўведзеныя парадкі, як толькі многія перасталі ў іх верыць, абрынуліся, бо ён не меў

сродкаў падтрымаць веру ў тых, хто ўсё яшчэ яму давяраў, і сілай змусіць паверыць тых, хто яму больш не верыў. Такім чынам мы бачым, што людзі, падобныя да згаданых, сутыкаюцца з вялікімі цяжкасцямі і што на шляху ў іх ляжаць усе магчымыя небяспекі, і каб адолець іх, яны мусяць ужываць усе свае вартасці, затое калі перашкоды адоленыя, калі яны пачынаюць унушаць да сябе павагу і пазбаўляюцца ад зайздроснікаў, то далей жывуць у поўнай сіле й бяспецы, у пашане і шчасці.

Да памянёных мною высокіх прыкладаў хачу далучыць яшчэ адзін, болей сціплы, але параўнальны з імі, і спадзяюся, што ён будзе дастатковы, каб праілюстраваць усе астатнія выпадкі падобнага кшталту, — я маю на ўвазе Герона Сыракузскага*. Будучы прыватнай асобай, ён стаў царом Сыракузаў і пры гэтым нічым не быў абавязаны лёсу, апроч удалага збегу абставінаў: сыракузцы, якія ў той час жылі пад прыгнётам, абралі яго ваяводам, а ён здабыў сабе такія заслугі, што стаў іх царом. Але яшчэ будучы прыватнай асобай, ён вызначаўся такімі вартасцямі, што, пішучы пра яго, адзін сучаснік сказаў: «Каб цараваць, яму не ставала ўсяго толькі царства». Ён разagnaў старую дружыну і набраў новую, паламаў старыя хаўрусы і заключыў новыя; і маючы ўжо асабістых хаўруснікаў і асабістае войска, мог на такім падмурку ўзвесці любы будынак: так што яму каштавала вялікіх намаганняў прыйсці да ўлады і малых — яе ўтрымаць.

Раздзел VII

ПРА НОВЫЯ ДЗЯРЖАВЫ, ЗДАБЫТЫЯ ПРАЗ ЧУЖУЮ ЗБРОЮ І ЛАСКУ ЛЁСУ

Калі ж чалавек, будучы прыватнай асобай, робіцца ўладаром толькі праз ласку лёсу, гэта не каштуе яму шмат намаганняў, затое каб утрымацца, яму даводзіцца траціць іх шмат; не сустрэўшы ніякіх цяжкасцяў на сваім шляху, такія людзі проста ўзлятаюць да трона, але ўсе цяжкасці пачынаюцца, калі яны на яго сядваюць. Я маю на ўвазе тых, каму ўлада дасталася за пэўную суму грошай ці была перададзеная праз чыю-небудзь ласку: так часта здаралася ў Грэцыі ў гарадах Іоніі і Гэлеспонта, куды Дарый прызначаў уладароў дзеля сваёй бяспекі і славы; такімі былі і некаторыя імператары, якія, будучы перад тым прыватнымі асобамі, падкуплялі салдат і захоплівалі ў імперыі ўладу. Становішча такіх уладароў цалкам залежыць ад волі і лёсу тых, хто прывёў іх да ўлады, а абедзве гэтыя рэчы — дужа зменлівыя і няпэўныя; самі ж яны не ўмеюць, ды і не могуць утрымацца на вяршыні ўлады: не ўмеюць таму, што калі чалавек не вызначаецца вялікім розумам і высокімі вартасцямі, малаверагодна чакаць, каб, пражыўшы перад тым усё жыццё як асоба прыватная, ён будзе ведаць, як кіраваць; а не могуць таму, што не маюць ніякай дружалюбнай і адданай ім сілы, каб на яе абазрацца. Апроч таго, такія раптам узніклыя ўладарствы, як усё ў прыродзе, што нараджаецца і расце надта хутка, не паспяваюць ні пусціць каранёў, ні наладзіць сувязяў, і таму першая ж навалніца іх нішчыць, калі толькі чалавек, які стаў у іх уладаром, не валодае, як ужо было сказана, настолькі высокімі вартасцямі, каб за кароткі час набыць патрэбныя веды і захаваць тое, што лёс даў яму ў рукі, заклаўшы пасля ўжо таго, як ён стаў уладаром, падмурак, які іншыя будавалі загадзя.

Хачу праілюстраваць два гэтыя спосабы (маецца на ўвазе — стаць уладаром дзякуючы сваім вартасцям ці праз ласку лёсу) двума прыкладамі, якія яшчэ жывуць у памяці нашых сучаснікаў: гэта Франчэска Сфорца і Чэзарэ Борджа. Будучы асобай прыватнага стану, Франчэска дзякуючы сваім выбітным вартасцям і выкарыстанню адпаведных сродкаў зрабіўся Міланскім герцагам; і калі дамагчыся гэтага становішча яму каштавала немалых клопатаў, то ўтрымліваць яго ён мог без вялікіх турбот. З іншага боку, Чэзарэ Борджа, празваны ў народзе герцагам Валянцінам, атрымаў уладу дзякуючы ўдачы, што спадарожнічала яго бацьку, а калі ўдачы не стала, адразу ўсё страціў, хоць, зрэшты, прыкладаў разнастайныя намаганні і рабіў усё, што мусіў бы рабіць усякі здольны й разважлівы чалавек, каб пусціць глыбокія карані ў землях, здабытых чужою зброяй і аддадзеных яму праз ласку лёсу. Але, як я ўжо казаў, калі падмурак не закладзены загадзя, патрэбны вялікія вартасці, каб узвесці яго пасля, і ўсё адно гэтая праца будзе вельмі цяжкаю для архітэктара і небяспечнаю для будынка. Калі мы цяпер прасочым усю паслядоўнасць герцагавых учынкаў, мы ўбачым, што ён заклаў трывалы падмурак сваёй будучае магутнасці, і я лічу небескарысным трошкі на гэтым спыніцца, бо не ведаю настаўлення, якое магло б паслужыць новаму ўладару лепш за ўзор яго дзеянняў, а калі нават усе яго захады й не прынеслі яму карысці, то не па яго віне, а толькі праз незвычайную і бязмежную зламыснасць лёсу.

Аляксандр VI хацеў узвялічыць свайго сына-герцага, але ўсведамляў, што гэта звязана з вялікімі цяжкасцямі не толькі ад пачатку, але і ў будучым. Па-першае, ён не бачыў магчымасці зрабіць яго ўладаром якіх-небудзь земляў, якія не належалі б Царкве, і ў той жа час разумеў, што нават калі б ён захацеў ушчыкнуць штось у Царквы, на гэта ніколі не пагадзіліся б ні

міланскі герцаг, ні венецыянцы, якія ўзялі ўжо тады пад сваю апеку Фаэнцу і Рыміні. Апроч таго, ён бачыў, што ўсе войскі ў Італіі, асабліва тыя, чыімі паслугамі ён мог бы пакарыстацца, знаходзяцца ў руках у людзей, якія якраз мусяць апасацца ўзвелічэння папы, — то бок, у руках Арсіні*, Калонаў* і іхніх хаўруснікаў, — і таму ён не мог давяраць ім. Такім чынам, яму перадусім было трэба разбурыць наяўны парадак і пасеяць разлад між дзяржавамі, каб потым без асаблівае небяспекі падпарадкаваць некаторыя з іх сабе. Зрабіць гэта аказалася лёгка, бо яму падварнуліся венецыянцы, якія, кіруючыся іншымі матывамі, хацелі заклікаць у Італію французаў, і ён гэтаму не толькі не запырэчыў, але й паспрыяў, скасаваўшы былы шлюб караля Людовіка. У выніку з дапамогай венецыянцаў і пры згодзе Аляксандра кароль прыйшоў у Італію і, ледзь паспеўшы заняць Мілан, выслаў на дапамогу папу сваіх жаўнераў для захопу Рамані, і тая дзякуючы рэпутацыі караля была без пярэчанняў яму здадзена. Завалодаўшы такім чынам Раманьйя і прагнаўшы Калонаў, герцаг хацеў бы, утрымліваючы гэтае новае ўладанне, пайсці далей, але яму перашкаджалі дзве рэчы: па-першае, войска, якое здавалася яму ненадзейным, а па-другое, намеры французаў, — іначай кажучы, ён баяўся, што войска Арсіні, чыімі паслугамі ён скарыстаўся, не будзе яму адданым і не толькі не паспрые ў новых заваёвах, але й забярэ набытае, і што тое самае можа зрабіць кароль. У войсках Арсіні ён усумніўся пасля таго, як, узяўшы Фаэнцу, паслаў іх на Балонью і ўбачыў, што яны не гараць жаданнем ісці ў наступ, а што да караля, то пра яго намеры ён здагадаўся, калі, захапіўшы Урбіна, рушыў на Таскану, але кароль прымусіў яго адмовіцца ад гэтай выправы. Тады герцаг вырашыў больш не залежаць ад чужой зброі і ласкі. Першым чынам ён аслабіў партыі Арсіні і Калонаў у Рыме, перацягнуўшы на свой бок іх прыхільнікаў з шляхты, якім даў багатае ўтрыманне

і ўшанаваў, адпаведна іх стану, высокімі пасадамі ва ўрадзе і войску: у выніку ўсяго за некалькі месяцаў іх прывязанасць да былых партыяў згасла і ўсе яны павярнуліся да герцага. Пасля гэтага ён пачаў пільнаваць выпадку зруйнаваць род Арсіні, як перад тым разagnaў Калонаў, і неўзабаве добрая падстава дзеля гэтага выпала, а скарыстаўся ён ёй яшчэ лепей: Арсіні, пазнавата спахапіўшыся, што ўзвелічэнне герцага і Царквы прывядзе іх да згубы, сабраліся на нараду ў Маджоне каля Пэруджы. Вынікамі гэтай нарады сталі бунт ва Урбіне, хваляванні ў Раманьні і безліч іншых небяспечных наступстваў, якія герцаг, аднак, паспяхова адолеў з дапамогай французцаў. І, аднавіўшы свой аўтарытэт, ён вырашыў, каб пазбегчы ў далейшым рызыкі, не давяраць больш ні Францыі, ні якой іншай знешняй сіле, а скарыстацца падманам, і яму так удалося прыхаваць свае думкі, што Арсіні — пры пасярэдніцтве сін'ёра Паола*, чыю прыхільнасць герцаг сабе забяспечыў усемагчымымі сведчаннямі сяброўства і багатымі падарункамі грошай, строяў і коней, — спачатку з ім замірыліся, а потым, у Сінігаліі, па сваёй прастадушнасці ўвогуле аддаліся яму ў рукі. Так, расправіўшыся з завадатарамі і зрабіўшы іхніх былых прыхільнікаў сваімі сябрамі, герцаг заклаў вельмі добры падмурак сваёй магутнасці, бо валодаў цяпер усёю Раманьняй і герцагствам Урбіна і, што самае галоўнае, мог, здаецца, разлічваць на прыязнасць насельніцтва, якое пачынала адчуваць рост дабрабыту пры яго праўленні.

І паколькі ў гэтай частцы герцагавы дзеянні вартыя ўвагі і пераймання, я хацеў бы спыніцца на іх асобна. Захапіўшы Раманью, герцаг пераканаўся, што яе ранейшымі гаспадарамі былі людзі бяссільныя, якія больш рабавалі сваіх падданных, чым кіравалі імі, больш сеялі паміж імі разлад, чым спрыялі іх еднасці, так што ўвесь край пагруз у крадзяжах, разбоях і іншага кшталту злачынствах; таму ён размеркаваў, што, каб аднавіць мір і па-

слушэнства вярхоўнай уладзе, там трэба стварыць добры ўрад. На чале ўраду ён паставіў мэсэра Раміру дэ Орку*, чалавека жорсткага і руплівага, якога надзяліў самымі шырокімі паўнамоцтвамі. І той сапраўды за кароткі час аднавіў лад і спакой, прымусіўшы вельмі сябе паважаць. Тады герцаг палічыў, што празмерная аўтарытарнасць больш не патрэбная, бо ўрэшце гэта рызыкве выклікаць толькі нянавісць, і таму ўсталяваў у краіне грамадзянскі суд пад старшынствам вельмі шановаўнай асобы, і кожнае мястэчка і горад мелі ў тым судзе свайго адваката. Але ведаючы, што ранейшыя суворыя захады ўсё-ткі спарадзілі ў людзях пэўную непрыязнасць, і жадаючы пагасіць гэтае пачуццё ў душах і канчаткова ўсіх заваяваць, ён вырашыў паказаць, што, калі і былі нейкія жорсткасці, то паходзілі яны не ад яго, а ад злоснасці былога міністра. І аднойчы раніцай, выгадаўшы зручны момант, ён загадаў кінуць яго рассечанае напалам цела на рынкавай плошчы ў Чэзэне побач з плахай і скрываўленым мечам. Жудаснае відовішча адначасова і задаволіла, і ашаламіла люд сваёй лютасцю.

Але вернемся, з чаго пачыналі. Як я казаў, стварыўшы ўласныя збройныя сілы і разбіўшы большую частку войскаў суседзяў, якія маглі б яму пагражаць, герцаг палічыў, што набыў дастатковую моц і на бліжэйшую будучыню гарантаваў сабе амаль поўную бяспеку; цяпер яго жаданне пашыраць заваёвы стрымлівалася толькі з увагі на Францыю: ён ведаў, што французскі кароль, які надта позна ўсвядоміў сваю памылку, ужо больш не пацярпіць яго збройных выправаў. Таму ён пачаў шукаць новых хаўруснікаў і валаводзіць у справах з французамі, якія тады якраз рушылі на Неапалітанскае каралеўства супраць гішпанцаў, што аблажылі Гаэту. Ён меў намер увогуле засцерагчы сябе ад усякае небяспекі з іх боку, і гэта яму хутка ўдалося б, калі б жыў Аляксандр.

Такімі былі яго дзеянні адносна бягучага моманту. Што да

будучыні, дык тут ён мусіў перадусім апасацца, каб бацькаў пераемнік на Святым Пасадзе не паставіўся да яго недружалюбна і не пастараўся забраць усё, што даў яму Аляксандр; таму ён вырашыў дзейнічаць па чатырох напрамках: па-першае, вынішчыць усіх сваякоў тых сінёраў, якія былі ім зруйнаваныя, каб не даць папу падставы на іх абаперціся; па-другое, як ужо згадвалася, перацягнуць на свой бок рымскую знаць, каб з яе дапамогай трымаць новага папу ў цуглях; па-трэцяе, як мага больш павялічыць свой уплыў у Калегіі кардыналаў; і па-чацвёртае, набыць да смерці папы Аляксандра такую магутнасць, каб быць здольным самастойна супрацьстаяць першым нападам. З чатырох гэтых захадаў да смерці Аляксандра ён паспеў выканаць тры, а чацвёрты быў амаль выкананы: са зруйнаваных ім сінёраў ён забіў усіх, да каго здолеў дабрацца, так што ўратаваліся вельмі нямногія; рымскую шляхту перацягнуў на свой бок; у Калегіі меў самую шматлікую партыю; а што да пашырэння заваёваў, то ён мерыўся стаць гаспадаром Тасканы і ўжо авалодаў Пэруджаю і Пьямбінай, а Пізу ўзяў пад сваю апеку. І паколькі на той момант ён не меў патрэбы лічыцца з Францыяй (якая больш не магла на яго ўплываць, бо французы былі ўжо выцесненыя з Неапалітанскага каралеўства гішпанцамі, і цяпер як адны, так і другія мусілі шукаць з ім дружбы), то ён мог бы ўвогуле захапіць Пізу. Тады яму адразу здаліся б Люка і Сіена — часткова ад страху, часткова на злосць фларэнтыйцам, і ў фларэнтыйцаў не было б сродкаў гэтаму перашкодзіць: калі б усё гэта яму ўдалося (а яно ўдалося б якраз у год, калі памёр Аляксандр), ён набыў бы такую магутнасць і такі аўтарытэт, што трымаўся б самастойна і яго ўлада ўжо залежала б не ад чужой ласкі і зброі, а толькі ад яго моцы і вартасцяў. Аднак Аляксандр памёр усяго праз пяць год пасля таго, як герцаг упершыню агаліў меч. Ён пакінуў сына ў момант, калі той паспеў трывала замацавацца толькі ў адной

дзяржаве — у Раманы; усе астатнія віселі ў паветры, заціснутыя між дзвюма магутнымі варожымі войскамі, а сам герцаг быў смяротна хворы. Але ў ім было столькі шалёнай адвагі і столькі вартасцяў, ён так добра валодаў навукай прывабліваць людзей ці іх знішчаць і падмурак ягонай улады, закладзены за такі кароткі час, быў настолькі трывалы, што, каб над ім не віселі тыя варожыя войскі і каб не яго стан здароўя, ён устаяў бы перад любымі цяжкасцямі. А тое, што падмурак, створаны ім, быў трывалы, відаць ужо хоць бы па тым, што Раманья чакала яго больш за месяц; што ў Рыме, нават ледзьве жывы, ён адчуваў сябе ўпэўнена, і хоць туды з'ехаліся Бальёні*, Вігэлі*, Арсіні, у іх нічога не выйшла: ён здолеў зрабіць, каб папам выбралі няхай і не таго, каго ён хацеў, але ж і не таго, каго ён не хацеў. І каб стан яго здароўя на момант Аляксандравай смерці не пахіснуўся, усё астатняе яму было б лёгка. Таго дня, калі быў абраны Юлій II*, герцаг у размове са мной сказаў, што прадумаў усё, што магло б здарыцца па смерці ягонага бацькі, і ўсяму знайшоў адпаведныя сродкі; адзінае, чаго ён зусім не прадбачыў, — што сам у гэты час апынецца пры смерці.

Падсумоўваючы ўсе герцагавы ўчынкі, я не толькі не знаходжу, у чым яго папракнуць, але й мяркую, што ён можа быць прапанаваны за ўзор усім, каму ўлада дасталася праз ласку лёсу і з дапамогаю чужой зброі. Маючы мужнюю душу і высокія мэты, ён не мог паводзіць сябе іначай; і адзінай перашкодай ягоным намерам сталі яго хвароба і кароткасць Аляксандрава жыцця. Таму кожны, хто лічыць, што ў новай дзяржаве трэба засцерагчыся ад ворагаў, набыць сяброў, перамагаць сілай ці хітрасцю, унушаць народу страх і любоў, а салдатам — павагу й адданасць, знішчаць тых, хто магчыма ці абавязкова будзе яму перашкодай, змяніць старыя парадкі на новыя, быць строгім і літасцівым, велікадушным і шчодрым, распусціць былое не-

надзейнае войска і стварыць новае, а таксама падтрымліваць дружбу з каралямі й князямі, каб тыя альбо, выказваючы прыязнасць, атулялі яго сваёй ласкай, альбо, выказваючы пашану, не шкодзілі, — той не знойдзе сабе жывейшага ўзору, чым дзейнасць герцага. Абвінаваціць яго можна толькі ва ўзвядзенні на Святы пасад Юлія, які аказаўся няўдалым выбарам: як ужо згадалася, не маючы магчымасці зрабіць папам таго, хто быў яму даспадобы, ён мог, аднак, адвесці кандыдатуру любога іншага, а таму ніколі не павінен быў пагаджацца на абранне папам ніякага кардынала, які калі-небудзь ад яго пацярпеў ці, стаўшы папам, мог бы яго баяцца. Бо варажасць у людзях узнікае альбо ад боязі, альбо ад нянавісці. А сярод тых, хто некалі ад герцага пацярпеў, былі кардыналы* Сан-П'етра-ін-Вінкулі, Калона, Сан-Джорджыя, Асканьё; усе астатнія, стаўшы папам, мусілі б яго апасацца; выключэнне складалі гішпанцы і кардынал Руанскі: гішпанцы — таму, што мелі з герцагам крэўныя сувязі і ўзаемныя абавязацельствы, а Руанскі кардынал — таму, што меў дастатковую моц, бо за яго плячыма стаяла Французскае каралеўства. У сувязі з гэтым герцаг мусіў перадусім пастарацца, каб папам абралі каго-небудзь з гішпанцаў, а пры немагчымасці лепш пагадзіўся б на кардынала з Руана, але ніяк не з Сан-П'етра-ін-Вінкулі. Хто верыць, што новыя дабрадзействы прымусяць высокапастаўленую асобу забыць пра старыя крыўды, — той памыляецца. Так і герцаг памыліўся, зрабіўшы свой выбар, і гэта ўрэшце спрычыніла ягоную згубу.

Раздзел VIII

ПРА ТЫХ, ХТО НАБЫВАЕ ЎЛАДУ ЗЛАЧЫНСТВАМІ

Але ёсць яшчэ два спосабы, як, будучы прыватнай асобай, зрабіцца ўладаром, якія не зводзяцца цалкам ні да ласкі лёсу, ні да высокіх вартасцяў; і прапускаць іх, я мяркую, не варта, хоць пра адзін дарэчней будзе паразважаць там, дзе гаворка пойдзе пра рэспубліку. Спосабы гэта такія — першы, калі нехта дасягае вярхоўнай улады праз зладзейства і беззаконнасць, і другі, калі прыватная асоба становіцца на чале сваёй айчыны дзякуючы прыхільнасці суграмадзянаў. Гаворачы пра першы спосаб, згадаю два выпадкі — адзін са старажытнасці, другі з сучаснага нам жыцця — і тым абмяжуюся, бо мяркую, што і гэтых двух будзе досыць тым, хто шукае прыкладаў.

Сіцыліец Агатокл* стаў сыракузскім царом, хоць меў не проста звычайнае, а нават нізкае і нікчэмнае паходжанне. Ён нарадзіўся ў сям'і залатара і жыў ганебным жыццём, але з маленства вызначаўся такою няўрымслівасцю і фізічнаю дужасцю, што, паступіўшы ў войска, паступова выслужыўся да прэтара Сыракузаў. Сцвердзіўшыся ў гэтай пасадзе, ён задумаў зрабіцца ў Сыракузах аднаасобным уладаром, наважыўшыся, такім чынам, сілай прыўласціць тое, што яму было даручана з добрай волі, і не збіраючыся больш лічыцца з абавязкамі перад суграмадзянамі. Пасвяціўшы ў свой план Гамількара Карфагенскага*, які на той час стаяў на чале войска ў Сіцыліі, ён склікаў аднойчы раніцай сыракузскі народ і сенат, нібыта дзеля вырашэння справаў, што тычыліся рэспублікі; а калі ўсе сабраліся, ягоныя салдаты па ўмоўленым знаку пазабівалі ўсіх сенатараў і найбагацейшых людзей з народа. Пасля гэтай расправы Агатокл стаў уладарыць, не сустракаючы ніякага супраціву насельніцтва. І хоць ён двойчы быў

разбіты карфагенянамі і нават абложаны іхнімі войскамі, ён не толькі не здаў горада, але, пакінуўшы частку людзей абараняць яго, з другою — уварваўся ў Афрыку, у кароткі час вызваліў Сыракузы ад аблогі і ўрэшце вымусіў карфагенянаў шукаць з ім згоды і заключыць пагадненне, паводле якога яны абмяжоўваліся сваімі ўладаннямі ў Афрыцы, а Сіцылію саступалі Агатоку.

Разважаючы пра дзеі і чыннасць гэтага мужа, мы, бадай, не знойдзем у ягоным жыцці нічога ці амаль нічога, што дасталося б яму з ласкі лёсу, бо, як ужо згадвалася, ён дасягнуў улады не праз нечае апякунства, а праз вайсковую службу, звязаную са шматлікімі небяспекамі і нягодамі, і здолеў потым яе ўтрымаць адважнымі дзеяннямі, праявіўшы рашучасць і дзёрзкасць. Але ж нельга назваць і вартасцямі забойства суграмадзянаў, здрадніцтва, бяздушнасць і несумленнасць: усім гэтым можна пракласці дарогу да ўлады, але не да славы. Таму, калі б мы меркавалі пра Агатока паводле тых вартасцяў, якія ён праяўляў, сустракаючы небяспеку, паводле той сілы духу, з якой ён трымаў нягоды, то наўрад ці маглі б сказаць, што ён саступае любому іншаму слыннаму ваяводу, але, памятаючы пра ягоныя лютасць і нечалавечнасць і ўсе здзейсненыя ім злачынствы, мы не можам паставіць яго ўпярэнь з выбітнымі асобамі. А значыць, нельга прыпісаць ні ласцы лёсу, ні асабістым вартасцям тое, што было здабытае без таго і другога.

Ужо ў нашы часы, за папам Аляксандрам VI, быў другі выпадак. Алівэрта з Фэрмо*, асірацеўшы ў маленстве, быў выгадаваны ў доме свайго дзядзькі па кудзелі на імя Джавані Фальяні; у раннім юнацтве ён быў аддадзены на вайсковую службу пад загад Паола Вітэлі*, каб, засвоіўшы тонкасці гэтай навукі, з часам мець магчымасць заняць у войску пачэснае месца. Па смерці Паола ён перайшоў пад загад ягонага брата Вітэлоцца* і вельмі хутка, як чалавек здольны, дужы і кемлівы, стаў у войску першай

асобай. Аднак, палічыўшы для сябе надта нізкім нясенне службы разам з другімі, ён займеў намер — пры падтрымцы Вітэлоўца і саўдзельніцтве некаторых суграмадзянаў, якім рабства айчыны было мілейшае за яе свабоду, — завалодаць Фэрмо. У лісце да Джавані Фальяні ён напісаў, што пасля шматгадовай адсутнасці хацеў бы прыехаць дадому, наведаць дзядзьку і пабачыць родныя мясціны, а заадно даведацца пра памеры будучай спадчыны; а як бо адзіным яго імкненнем дагэтуль была ратная слава і яму хацелася б, каб сваякі маглі на свае вочы пераканацца, што часу ён марна не траціў, то ён вырашыў прыехаць са світай у сотню коннікаў, сябрамі і слугамі і просіць дзядзьку залатвіць яму ўрачысты прыём гараджанамі, што будзе знакам пашаны не толькі яму, але і самому дзядзьку, які яго выгадаваў. Фальяні бяспхібна выканаў усе пляменнікавы пажаданні, наладзіў яму ганаровую сустрэчу жыхарамі Фэрмо і пасяліў у сваім доме, дзе праз некалькі дзён, праведзеных у падрыхтоўцы да задуманага злачынства, Алівэрта справіў раскошны банкет, запрасіўшы на яго дзядзьку і ўсіх вядомых жыхароў Фэрмо. І вось, калі са стравамі і іншымі прынятымі на такіх бяседах пачосткамі было скончана, Алівэрта наўмысна завёў рызыкаўныя размовы пра веліч папы Аляксандра, яго сына Чэзарэ і пра іхнія пачынанні, а калі Фальяні ды іншыя далучыліся да абмеркавання, раптам устаў і сказаў, што гаворку пра гэта лепш весці ў больш бяспечным месцы, пасля чаго скіраваў у другі пакой, куды следам за ім рушылі дзядзька і іншыя слынным госці. Аднак ледзьве яны паспелі сесці па месцах, як з усіх бакоў выскачылі жаўнеры, якія пасеклі й Фальяні, і ўсіх астатніх. Пасля ўчыненае разні Алівэрта сеў на каня, прамчаў праз увесь горад і аблажыў ратушу, у якой засядалі чальцы магістрата. Апанаваныя страхам, тых вымушаныя былі падпарадкавацца, абвясціўшы аб усталяванні новага праўлення ў горадзе, на чале якога становіўся Алівэрта.

Вынішчыўшы ўсіх, хто мог бы праявіць незадаволенасць і быць яму пагрозай, Алівэрта ўмацаваў сваю ўладу шэрагам указаў адносна вайсковага і грамадскага ладу і з таго часу не толькі пачуваўся бяспечна ў самім Фэрмо, але стаў пагрозай усім суседзям. Адолець яго было б гэтак жа цяжка, як Агатокла, каб не Чэзарэ Борджа, які ў Сінігаліі завабіў яго ў пастку — тую самую, дзе, як пра гэта распавядалася, знайшлі смерць Арсіні й Вітэлі, і дзе былі таксама задушаныя і сам Алівэрта, і Вітэлоцца, ягоны настаўнік у вайсковым майстэрстве й злачынствах, што здарылася праз год пасля ўчыненага ім бацьказабойства.

Можа выклікаць недаўменне, якім чынам Агатоклу і да яго падобным, якія пракралі сабе дарогу жорсткасцю й здрадай, удавалася так доўга жыць у бяспецы ў сваёй айчыне, абараняюцца ад знешніх ворагаў і не справакаваць супраць сябе ніводнае змовы з боку сваіх суграмадзянаў, тым часам як многія іншыя, нягледзячы на ўсю сваю жорсткасць не толькі ў трывожны ваенны час, але і ў мірны перыяд, усё адно ўтрымаць уладу не здолелі? Мяркую, што гэта тлумачыцца тым, наколькі добра ці дрэнна была ўжытая жорсткасць. Жорсткасць ужываецца добра (калі ўвогуле дапушчальна называць добрым благое), калі праяўляецца толькі аднойчы і дзеля неабходнасці сцверджання ўлады, а ў далейшым да яе ўжо не вяртаюцца, стараючыся па магчымасці павярнуць усё на карысць падданых; і жорсткасць ужываецца дрэнна, калі напачатку да яе вяртаюцца рэдка, а потым яна узмацняецца ўсё больш замест таго, каб паслабнуць. Тыя, хто дзейнічае першым чынам, могуць, як Агатокл у Сыракузах, з боскай і людскай дапамогай паправіць сваё няпэўнае становішча, тыя ж, хто дзейнічае другім, наўрад ці здолеюць нават яго ўтрымаць.

Адсюль вынікае, што той, хто бярэ ўладу ў дзяржаве, павінен усё загадзя ўзважыць і здзейсніць усе жорсткія захады разам,

каб потым штодня да іх не вяртацца, а тады паступова, робячы падданым дабро, супакоіць іх і здабыць іх прыхільнасць. Хто дзейнічае іначай — ад нясмеласці ці па дурной парадзе — будзе вымушаны ўвесь час трымаць руку на дзяржанні меча і ніколі не зможа абаперціся на сваіх падданых, якія, са свайго боку, увесь час церпячы крыўду, ніколі не згодзяцца з такім лёсам. Такім чынам, зладзействы трэба рабіць адразу і хутка, бо чым менш людзі выпрабуюць іх на сабе, тым карацей яны будуць давацца ў знакі, і наадварот — дабрадзействы павінны выдаткоўвацца ашчадна і паступова, каб людзі маглі іх як мага лепш усмакаваць. Аднак паперад усяго ўладар павінен мець добра акрэслены і ўз-важаны план, каб ніякая падзея, ні добрая, ні благая, не выбіла яго з сядла, прымусіўшы змяніць аб'яцанае, бо калі настане злая гадзіна, гвалт чыніць будзе позна, а дабро — бессэнсоўна, бо падданья палічаць такое дабро вымушаным і ўдзячнасцю на яго не адкажуць.

Раздзел IX

ПРА ГРАМАДЗЯНСКУЮ ДЗЯРЖАВУ

Але перайду да іншага выпадку — калі прыватная асоба робіцца ў сваёй айчыне ўладаром не праз нейкае зладзейства ці іншы нясцерпны гвалт, а з ласкі сваіх суграмадзянаў, у сувязі з чым такую дзяржаву можна назваць грамадзянскай. Каб прыйсці ў ёй да ўлады, патрэбны не столькі высокія вартасці і не столькі ўдача, колькі ўдалая спрытнасць. Зазначу таксама, што ўлада ў такой дзяржаве надаецца або з ласкі народа, або з ласкі вяльможаў. Паколькі ж два гэтыя адрозна настроеныя складнікі сустракаюцца ў кожным горадзе, то і выходзіць, што народ не хоча быць кіраваным і прыгнятаным вяльможамі, якія якраз-такі хочуць кіраваць народам і яго прыгнятаць; і два гэтыя супрацькіраваныя памкненні ў гарадах вядуць да аднаго з трох вынікаў: або да адзінаўладдзя, або да самакіравання, або да анархіі.

Адзінаўладдзе можа ўстанаўляцца як вяльможамі, так і народам у залежнасці ад збегу абставінаў: калі вяльможы бачаць, што не могуць супрацьстаяць народу, яны пачынаюць гуртавацца, канцэнтраваць увесь аўтарытэт у аднаго са сваіх і робяць яго ўладаром, каб мець магчымасць пад яго прыкрыццём задавальваць свае памкненні; гэтак сама й народ, калі бачыць, што не можа супрацьстаяць вяльможам, гуртуецца, узвышаючы аўтарытэт аднаго, і робіць яго ўладаром, каб яго сіла служыла ім абаронай. Таму, хто прыходзіць да ўлады з дапамогай вяльможаў, утрымаць яе бывае цяжэй, чым таму, каго прыводзіць да ўлады народ, бо вылучэнец вяльможаў, стаўшы ўладаром, апынаецца ў шматлікім атачэнні, якое лічыць сябе за яго роўню, і ён не можа ні загадваць, ні кіраваць на свой одум. А вось хто ўзносіцца да

ўлады з ласкі народа, той апынаецца на вяршыні адзін, і ў яго атачэнні няма нікога ці вельмі мала такіх, хто не гатовы яму падпарадкавацца. Апроч таго, задаволіць вяльможаў, захоўваючы прыстойнасць і не чынячы шкоды іншым, ніяк немагчыма, а задаволіць народ — магчыма, бо мэта ў народа прыстойнейшая, чым у вяльможаў, жаданне якіх — прыгнятаць, тым часам як народ усяго толькі хоча не быць прыгнечаным. Пры гэтым засцерагчыся ад варожа настроенага народа ўладару немагчыма, бо народ шматлікі, а вось ад вяльможаў — магчыма, бо іх няшмат. Затое найгоршае, што ўладар можа чакаць ад варожа настроенага народа, — гэта што народ ад яго адвернецца, а калі варожа настроеныя вяльможы, то ён мусіць апасацца не толькі, што яны адвернуцца, але й што пойдучь супраць, бо, будучы болей абачлівымі і спрытнымі, яны заўсёды рыхтуюць сродкі свайго ратунку загадзя і шукаюць прыхільнасці ў таго, хто, як яны разлічваюць, пераможа. Разам з тым, уладар, будучы вымушаным увесь час жыць з адным і тым самым народам, можа лёгка абыходзіцца без адных і тых самых вяльможаў, у любы дзень набліжаючы і аддаляючы іх, па сваёй волі памяншаючы і павялічваючы іх уплывовасць.

Каб патлумачыць гэта ясней, скажу, што ў стаўленні да вяльможаў трэба мець на ўвазе два галоўныя аспекты: відаць ці не відаць з іх паводзінаў, што яны ва ўсім звязваюць свой лёс з вашым. Тых, хто звязвае і пры гэтым не вызначаецца хіжасцю, трэба ўшаноўваць і мілаваць, а тых, хто не звязвае, трэба разглядаць з двух пунктаў погляду: калі яны так паводзяць сябе праз маладушнасць і прыродную нерашучасць, імі трэба карыстацца, асабліва калі гэта людзі высокага розуму, бо ў шчаслівую хвіліну яны дададуць вам гонару, а ў нешчаслівую іх не трэба будзе баяцца. Але ж калі сябе паводзяць так сумысля, з прычыны нейкіх сваіх амбіцыяў, гэта значыць, што людзі думаюць больш пра

сябе, а не пра вас, і такіх уладару трэба асцерагацца і баяцца не менш, чым калі б яны былі адкрытымі ворагамі, бо ў нешчасліваю хвіліну яны заўсёды паспрыяюць ягонай згубе.

Такім чынам, таму, хто стаў уладаром праз ласку народа, трэба падтрымліваць яго дружалюбнасць, і зрабіць гэта лёгка, бо народ не просіць нічога, апроч як не быць прыгнечаным. А таму, хто стаў уладаром праз ласку вяльможаў, насуперак волі народа, трэба перадусім пастарацца заваяваць народную прыхільнасць, што таксама няцяжка, бо дзеля гэтага дастаткова ўзяць народ пад сваю апеку. Паколькі ж людзі, атрымаўшы дабро ад таго, ад каго чакалі аднаго толькі ліха, адчуваюць сябе яшчэ больш абавязанымі свайму дабрадзею, то народ хутка пачне ставіцца да такога ўладара з яшчэ большай прыхільнасцю, чым калі б сам прывёў яго да ўлады. Заваяваць народную прыхільнасць уладар можа разнастайнымі метадамі, але я тут не буду пра іх гаварыць, бо яны мяняюцца ў залежнасці ад абставінаў, і вывесці нейкае надзейнае правіла немагчыма. Падсумоўваючы, скажу толькі, што ўладар павінен дружыць з народам, іначай у ліхую гадзіну ў яго не будзе сродкаў ратунку.

Уладар Спарты Набіс* вытрымаў аблогу супраць усяе Грэцыі і пераможнага рымскага войска і абараніў сваю дзяржаву й айчыну, дзеля чаго пры набліжэнні пагрозы яму хапіла пазбавіцца ўсяго ад некалькіх небяспечных людзей, але гэтага яўна было б недастаткова, калі б да яго недружалюбна ставіўся ўвесь народ. І няхай ніхто не аспрэчвае гэтую маю думку з дапамогай даўно зацухмоленай прымаўкі, што, маўляў, абапірацца на народ — што абапірацца на багну, бо яна слушная, калі гаворка вядзецца пра прыватнага чалавека, які, шукаючы апірышча, цешыць сябе надзеяй, што, калі на яго пачнуць ціснуць улады ці ворагі, дык народ яго выбавіць. Тут сапраўды можна часцяком падмануцца, як гэта здарылася з Гракхамі* ў Рыме ці мэсэрам

Джорджам Скалі* ў Фларэнцыі. Але калі апірышча ў народзе шукае ўладар, які ўмее загадваць і сам праяўляе мужнасць, які не губляецца ў ліхую гадзіну, не забывае прыняць іншыя патрэбныя захады і цвёрдасцю свайго духу й характару натхняе ўсіх і кожнага, — такі ніколі не будзе падмануты і пераканаецца ў трываласці свайго апірышча.

Найбольшая небяспека ў такіх дзяржавах узнікае звычайна пры пераходзе ад грамадзянскага ладу кіравання да абсалютнага, бо ўладары ў іх кіруюць або асабіста, або праз пасярэдніцтва магістратаў. У апошнім выпадку іх улада слабейшая і знаходзіцца ў большае небяспецы, бо цалкам залежыць ад волі суграмадзянаў, якія уваходзяць у магістраты, а яны, асабліва ў хвіліну нягодаў, могуць вельмі лёгка падарваць вярхоўную ўладу, выступіўшы супраць уладара або проста перастаўшы яму падпарадкавацца. І тады, калі такая пагроза настала, уладару позна браць абсалютную ўладу ў свае рукі, бо падданыя і грамадзяне, прызвычаеныя атрымліваць загады з вуснаў чальцоў магістрата, не будуць схільныя ў час хваляванняў падпарадкоўвацца загадам самога ўладара; і таму ў смутную хвіліну яму заўсёды не будзе хапаць людзей, на якіх можна пакласціся. З гэтай прычыны ўладар не павінен абапірацца ў сваіх разліках на тое, што ён бачыць у спакойны час, калі грамадзяне маюць патрэбу ў дзяржаўнай уладзе і кожны спяшаецца прысягнуцца ў вернасці і гатовы аддаць за яго жыццё — балазе, што смерць недзе вельмі далёка; але ў час нягодаў, калі ў грамадзянах мае патрэбу дзяржаўная ўлада, такіх ахвотнікаў знаходзіцца мала. І досвед, які пераконвае ў гэтым, даецца з тым большаю небяспекай, што выпрабаваць яго можна толькі аднойчы. Таму мудры ўладар усё павінен прадумаць так, каб яго грамадзяне заўжды і пры ўсіх акалічнасцях мелі патрэбу і ў ім, і ў дзяржаўнай уладзе і заўсёды захоўвалі яму вернасць.

Раздзел X

ЯКІМ ЧЫНАМ ПАВІННА ВЫМЯРАЦЦА СІЛА КОЖНАЙ ДЗЯРЖАВЫ

Разглядаючы якасці памянёных дзяржаваў, трэба мець на ўвазе яшчэ адну акалічнасць, а менавіта: ці мае ўладар такую ўладу, каб пры патрэбе магчы абараніць сябе самастойна, або яму заўсёды неабходная дапамога іншых. Каб выглядала яснай, скажу, што здольным абараніць сябе самастойна лічу ўладара, які, маючы багата людзей і грошай, можа сабраць адпаведнае войска, каб даць адкрыты бой усякаму, хто надумае на яго напасці; а за ўладара, якому заўсёды неабходная дапамога іншых, лічу такога, які не можа выйсці супраць ворага ў поле, а вымушаны бараніцца, хаваючыся за мурамі. Пра першы выпадак сёе-тое было ўжо сказана, і пры нагодзе мы да яго яшчэ вернемся. У другім жа нельга сказаць нічога іншага, апроч як падахвоціць такіх уладароў умацоўваць і забяспечваць свае стольныя землі ўсім неабходным, не беручы пад увагу рэшту краіны. І вось калі ўладар як след умацуе сваё стольнае места і ў астатнім будзе абыходзіцца з падданымі так, як было сказана вышэй і яшчэ будзе сказана ніжэй, то ўсякі, перш чым на яго напасці, добра падумае, бо людзі заўсёды ставяцца непрыхільна да прадпрыемстваў, у якіх могуць прадбачыцца цяжкасці, а наўрад ці камусь можа падацца лёгкім нападзенне на ўладара, чыё стольнае места добра ўмацаванае і да якога ў народа няма непрыязнасці.

Нямецкія гарады — самыя вольныя, яны не маюць вялікіх прадмесцяў, падпарадкоўваюцца свайму імператару, калі хочуць, і не баяцца ні яго, ні якога іншага ўладара навакольных дзяржаваў, бо ўмацаваныя такім чынам, што кожнаму ўзяцце іх прыступам уяўляецца справаю цяжкай і незвычайна моташнай. Усе яны абнесеныя дыхтоўнымі мурамі і равамі, маюць дастатковую

колькасць артылерыі, нязменна трымаюць на грамадскіх складах гадавы запас харчоў, пітва і паліва і, апроч таго, каб пракарміць прасталюдзінаў без урону для іншай часткі грамадства, заўсёды нарыхтоўваюць на год сыравіны, каб забяспечыць іх працаю ў тых галінах, якімі жыве і гадуецца горад, і ў тых рамёствах, якімі корміцца просты люд. Ваеннае цвічэнне ў іх у высокай павазе, і ў яго падтрымку існуюць шматлікія пастановы.

Такім чынам, уладар, чый горад добра ўмацаваны, а сам ён не выклікае непрязнасці ў насельніцтва, можа не баяцца, што на яго нападуць, і нават калі гэта здарыцца, агрэсар будзе ўрэшце вымушаны ганебна адступіць, бо ўсё ў гэтым свеце так хутка мяняецца, што амаль неверагодна, каб нехта цэлы год мог трымаць войска ў палявым лагеры ўпустую. Калі ж хто запырэчыць, што, маўляў, жыхары прадмесцяў, убачыўшы, як гарыць іх маёмасць, не змогуць глядзець на гэта спакойна, што доўгая аблога і ўласныя інтарэсы прымусяць іх забыць пра ўладара, тым я адкажу, што магутны і мужны ўладар заўжды зможа адолець усе гэтыя цяжкасці, часам абнадзейваючы падданных, што ліха пратрывае нядоўга, часам прыстрашаючы іх лютасцю ворага, а часам умела засцерагаючы сябе ад тых, хто яму здасца занадта няўрымслівым. Апроч таго, вораг, што зразумела, руйнуе і пляжыць край адно напачатку, пры сваім надыходзе, калі ў людзей яшчэ гараць душы і яны прагнуць трымаць абарону, а таму ва ўладара не павінна быць асаблівых падставаў чагось апасацца — тым больш, што праз некалькі дзён, калі народ трошкі астыне, шкода будзе ўжо зробленая, ліха ўчыненае і паправіць штось будзе позна; а тады людзі яшчэ больш згуртуюцца вакол уладара, мяркуючы, што цяпер, калі ў імя яго абароны былі спаленыя іхнія хаты і зруйнаваная ўся маёмасць, уладар ужо сам ім абавязаны. А натура ў людзей такая, што яны аднолькава прывязваюцца як да тых, каму зрабілі дабро, так і да тых, хто

зрабіў дабро ім. І таму, добра ўсё ўзважыўшы, можна сказаць, што разважнаму ўладару не павінна быць цяжка падтрымліваць у гараджанаў цвёрдасць духу ад пачатку і да канца аблогі, абы толькі яму хапіла прыпасаў іх накарміць і абараніць горад.

Раздзел XI

ПРА ЦАРКОЎНЫЯ ДЗЯРЖАВЫ

Цяпер застаецца абмеркаваць толькі царкоўныя дзяржавы, і ў сувязі з гэтым трэба зазначыць, што ўсё самае цяжкае тут даводзіцца адольваць яшчэ да авалодання ўладай, бо ў такіх дзяржавах яна здабываецца дзякуючы асабістым вартасцям або праз ласку лёсу; затое каб яе ўтрымаць, не патрэбна ні адно, ні другое, бо старажытныя рэлігійныя парадкі, на якіх гэтыя дзяржавы трымаюцца, настолькі магутныя і вызначаюцца такімі ўласцівасцямі, што становішча ўладароў у іх непакіснае, як бы яны ні жылі і што б ні рабілі. Толькі такія ўладары маюць уладу, але яе не абараняюць, маюць падданных, але не кіруюць імі, і ніхто гэтую безабаронную ўладу ў іх не забірае, а падданыя, не будучы кіраванымі, зусім гэтым клапацяцца і не хочуць, ды і не могуць ад сваіх уладароў адварнуцца. Такім чынам, гэтыя дзяржавы адзіныя жывуць у бяспецы і шчасці. Але з увагі на тое, што імі кіруюць прычыны вышэйшага парадку, недасягальныя чалавечаму розуму, я больш пра іх гаварыць не буду, бо разважаць пра тое, што ўзвездзена і падтрымліваецца Богам, для чалавека было б учынкам дзёрзкім і безразважным. Тым не менш, калі хто ў мяне спытае, як яно сталася, што Царква дасягнула такой свецкай велічы, што, калі раней, да прыходу на прастол Аляксандра, на яе ў свецкіх справах ніхто з італьянскіх уладаносцаў амаль не зважаў (прычым не зважалі не толькі сапраўдныя ўладары, але й дробныя паны і вяльможы), а цяпер яна прымушае дрыжаць французскага караля, выгнала яго з Італіі і разбіла венецыянцаў, такім мне здаецца нялішнім нагадаць некаторыя, няхай і агульнавядомыя, акалічнасці.

Да прыходу ў Італію французскага караля Карла гэты край

быў пад панаваннем папы, венецыянцаў, неапапітанскага караля, міланскага герцага і фларэнтыйцаў. Кожны з гэтых гаспадароў меў два галоўныя клопаты: па-першае, не дапусціць уварвання ў Італію ніякага замежнага войска; па-другое, не даць нікому са сваіх пашырыць свае ўладанні. Найбольшую заклапочанасць у гэтым сэнсе выклікалі папа і венецыянцы. Каб стрымліваць венецыянцаў, усе мусілі аб'ядноўвацца ў хаўрус, як гэта было пры абароне Фэрары*; каб стрымліваць папу, выкарыстоўваліся рымскія бароны: падзеленыя на дзве партыі — Арсіні і Калонаў, — яны вялі між сабой няспынныя звады і, трасучы перад вачыма пантыфіка зброяй, спрыялі яго немачы і бяссільнасці. І нават калі часам на прастол узыходзілі такія рашучыя папы, як Сікст, ніводзін з іх (праз недахоп спрыяльных абставінаў ці сваю няўмеласць) так і не здолеў пазбавіцца ад гэтай прыкрае акалічнасці. Прычынай таму была і кароткасць жыцця кожнага папы, бо за тры дзесяць гадоў, што кожны з іх у сярэднім жыў, ён ледзь паспяваў прыціснуць толькі адну якую-небудзь партыю, і калі аднаму ўдавалася амаль разбіць, напрыклад, Калонаў, то прыходзіў другі, які ставіўся варожа да Арсіні, і даваў Калонам адрадзіцца, аднак знішчыць Арсіні ўжо не паспяваў. З гэтай прычыны на свецкую ўладу папы ў Італіі зважалі не надта. Але тады прыйшоў Аляксандр VI, які — з усіх пантыфікаў, што калі-кольвек былі на прастоле, — адзіны паказаў, чаго можа быць варты папа, дзейнічаючы грашымі і сілай: ужываючы ў якасці інструмента герцага Валянціна і скарыстаўшыся з прыходу французав, ён дамогся ўсяго, пра што я казаў вышэй, калі апісваў дзеянні герцага. І хоць яго намерам было ўзвялічыць не Царкву, а герцага, тым не менш ягоныя ўчынкi паспрыялі ўзвелічэнню Царквы, якая пасля яго смерці і герцагава падзення аказалася спадкаемцам яго намаганняў. Папа Юлій, які прыйшоў потым, знайшоў Царкву ў поўнай велічы: яна валодала ўсёй Раманьёй,

разбіла нарэшце рымскіх баронаў, чые партыі пад ударамі Аляксандра распаліся, і апроч таго, ёй быў адкрыты шлях папаўнення даходаў, які да Аляксандра ніколі не выкарыстоўваўся.

Юлій не толькі прадоўжыў гэтую справу, але й пашырыў; ён задумаў захапіць Балонью, спляжыць венецыянцаў і выгнаць французаў з Італіі, і ва ўсіх пачынаннях яго чакаў поспех — на тым большую яго славу, што ён рабіў гэта не дзеля сваёй карысці, а дзеля ўзвелічвання Царквы. Апроч таго, ён утрымаў партыі Арсіні і Калонаў у тых рамках, у якіх знайшоў, і хоць сярод іх былі некаторыя завадатары, гатовыя пасеяць смуту, але ж іх моцна стрымлівалі дзве рэчы: па-першае, веліч Царквы, якая іх скоўвала, а па-другое, адсутнасць сярод іх кардыналаў, якія заўсёды былі крыніцаю іх міжсобных звадаў. І гэтыя партыі ніколі не змогуць быць доўга спакойныя, пакуль у іх будуць свае кардыналы, бо менавіта яны і ў Рыме, і па-за яго межамі падбухторваюць і нацкоўваюць партыі адну на адну, а бароны вымушаныя іх абараняць, і такім чынам з амбіцый прэлатаў нараджаецца разлад між баронамі. Вось так, дзякуючы вышэй апісаным прычынам Яго Найсвяцейшасць Леў X атрымаў папскі пасада*, калі Царква дасягнула вяршыні магутнасці, і можна спадзявацца, што, калі яго папярэднікі спрыялі ўзвелічэнню папства зброяй, то ён зробіць яго яшчэ болей вялікім і шанаваным дзякуючы сваёй дабрыві і безлічы іншых асабістых вартасцяў.

Раздзел XII

ПРА ТОЕ, КОЛЬКІХ КШТАЛТАЎ БЫВАЮЦЬ ВОЙСКІ,
І ПРА ЖАЎНЕРАЎ-НАЙМИТАЎ

Цяпер, калі мы падрабязна разабралі характарыстыкі тых дзяржаваў, якія я браўся абмеркаваць напачатку, і ў пэўнай ступені даследавалі прычыны іх дабрабыту й падзення, а таксама высветлілі, якімі спосабамі многія імкнуліся іх здабыць і ўтрымаць, мне застаецца толькі ў агульных рысах разгледзець, якімі сродкамі напаўнення і абароны кожная з іх можа валодаць. Вышэй я казаў, як важна ўладару закласці добры падмурак, без якога яго немінуча чакае крах. А галоўным падмуркам усякай дзяржавы, якой бы яна ні была — нованабытай, спадчыннай ці змяшанай, — ёсць добрыя законы і добрае войска. Паколькі ж там, дзе няма добрых законаў, не можа быць і добрага войска, а дзе войска добрае, значыць, там і законы добрыя, то я не буду разважаць тут пра законы, а павяду гаворку пра войскі.

Перадусім трэба сказаць, што войскі, якімі ўладар паслугоўваецца дзеля абароны сваёй дзяржавы, бываюць або яго ўласнымі, або наёмнымі, або падсобнымі, або мяшанымі. Наёмныя і падсобныя войскі — бескарысныя і небяспечныя; і становішча таго, хто засноўвае сваю дзяржаву на такім апірышчы, ніколі не будзе трывалым і надзейным, бо найміты заўжды разасобленыя, напышлівыя, недысцыплінаваныя, подлыя і падступныя, дзёрзкія з сябрамі і баязлівыя перад ворагам, не маюць ані веры ў Бога, ані даверу да людзей, іх паражэнне адтэрмінаванае роўна на столькі, наколькі адкладаецца рашучы наступ, і ў мірны час яны рабуюць краіну не менш, чым ворагі ў час вайны. Прычына гэтага ў тым, што ў іх няма іншага стымулу ці рэзону цвёрда трымацца ў бітве, апроч невялікага грашовага ўзнагароджання,

якога не дастаткова, каб яны захацелі за вас памерці. Яны зусім не супраць службыць вам, пакуль няма вайны, але як вайна здараецца — адразу кідаюцца на ўцёкі або дэзертуюць. Пераканацца ў гэтым — справа няцяжкая, бо цяперашні крах Італіі спрычынены менавіта тым, што яна доўгія гады пакладалася на наёмныя войскі. У свой час найміты нават прынеслі некаторым пэўныя поспехі і зухавата глядзеліся ў міжусобіцах, але ж калі прыйшоў чужаземец, стала ясна, чаго яны сапраўды вартыя. Таму французскі кароль Карл і займеў шанец захапіць Італію з дапамогай адной толькі крэйды*; і калі хто кажа, што прычынай усяму былі нашы грахі, то ён кажа праўду, але гэта не тыя грахі, пра якія ён думае, а тыя, пра якія толькі што згадаў я; паколькі ж вінаватымі ў іх былі ўладары, то ім і давялося расплачвацца.

Але я хачу паказаць яснай, у чым загана ўсіх такіх войскаў. Наёмныя ваяводы бываюць умелымі ці няўмелымі; калі яны ўмелыя, давяраць ім нельга, бо яны заўжды дбаюць толькі пра сваю веліч і могуць скінуць або вас, як свайго гаспадара, або каго-небудзь іншага — насуперак вашым намерам; калі ж яны няўмелыя, то вас як звычайна чакае крах. Калі мне запырачаць, што, маўляў, тое самае можа зрабіць усякі, каму даверана зброя, то я адкажу, што рашаць, як выкарыстоўваць зброю, павінны сам уладар або рэспубліка. Уладар мусіць асабіста ўзяць на сябе функцыі вярхоўнага ваяводы, а рэспубліка — паставіць на гэтую пасаду аднаго з суграмадзянаў і, калі ён акажацца няздольным, замяніць яго, а калі здольным, абмежаваць законамі, каб ён не пераступаў сваіх функцыяў. Досвед паказвае, што найбольшых поспехаў дабіваліся толькі ўладары і рэспублікі, якія мелі ўласныя войскі, а найміты прыносілі ім адну шкоду. Апроч таго, паслугоўваючыся сваім войскам, рэспубліка нашмат менш рызыкуе апынуцца ў залежнасці ад аднаго са сваіх суграмадзянаў, чым калі выкарыстоўвае замежныя войскі.

Рым і Спарта дзякуючы сваёй зброі шмат стагоддзяў заставаліся вольныя. Сёння ж самыя ўзброеныя і самыя вольныя — швайцарцы. Што да выкарыстання наёмных войскаў, то добры прыклад са старажытнасці — карфагеняне: па завяршэнні першай вайны з рымлянамі яны ледзь не сталі ахвярай сваіх жа наймітаў, хоць за военачальнікаў у тых былі карфагенскія грамадзяне. А Філіп Македонскі*, якога фіванцы пасля Эпамінондавай* гібелі паставілі на чале свайго войска, здабыўшы для іх перамогу, потым пазбавіў іх незалежнасці. Так было і з міланцамі, калі тыя пасля смерці герцага Філіпа паклікалі ваяводам Франчэску Сфорцу, каб супрацьстаяць венецыянкам, а той, разбіўшы ворагаў пад Караваджа, увайшоў з імі ў змову і сам падпарадкаваў міланцаў, якія яго наймалі. А ягоны бацька Сфорца*, будучы на службе ў неапалітанскай каралевы Джаванні*, раптам ад яе сышоў, пакінуўшы без ніякага войска, і яна, каб уратаваць каралеўства, вымушаная была кінуцца да арагонскага караля*. Калі ж венецыянкам і фларэнтыйцам у свой час удалося з дапамогаю такіх войскаў павялічыць свае ўладанні і нанятая імі ваяводы не сталі ў іх уладарамі, а наадварот — абаранялі іх, то на гэта я адкажу, што фларэнтыйцам проста паспрыяў лёс, бо сярод тых умелых ваяводаў, якіх яны мусілі б апасацца, на долю адных не выпала перамог, другім штось перашкодзіла, а некаторыя задаволілі свае амбіцыі ў іншым месцы. Сярод тых, на чыю долю не выпала перамог, быў Джавані Акута*, і з прычыны, што ён не перамагаў, мы не можам ведаць, ці быў ён надзейны; тым не менш, кожны прызнае, што, калі б ён перамог, фларэнтыйцы аказаліся б цалкам у яго паслушэнстве. Што да Сфорцы, то яму перашкаджала суперніцтва Браччо*, праз якое і той, і другі ўвесь час стрымлівалі адзін аднаго. Урэшце Франчэска скіраваў свае амбіцыі на Ламбардыю, а Браччо — супраць Царквы і Неапалітанскага каралеўства. Але паглядзім, што было зусім

нядаўна. Фларэнтыйцы паставілі ў сябе ваяводам Паола Вітэлі, чалавека ў вышэйшай ступені здольнага, які, будучы прыватнай асобай, карыстаўся вельмі высокім аўтарытэтам. Калі б ён захапіў Пізу, фларэнтыйцы, бясспрэчна, адразу трапілі б да яго ў залежнасць, бо калі б ён перайшоў да ворагаў, яны аказаліся б безабароннымі, а калі б застаўся пры іх — вымушаныя былі б яму падпарадкавацца. Калі ж мы цяпер паглядзім на поспехі венецыянцаў, то ўбачым, што ўдалымі і пераможнымі іх дзеянні былі, толькі пакуль яны ваявалі самі, іначэй кажучы, пакуль не перайшлі да заваёваў на сушы: да таго венецыянская шляхта і прасталюдзіны праяўлялі ў збройных чынах усе найвышэйшыя свае вартасці, а як толькі пачалі біцца на сушы, адразу страцілі гэтую вартасць і перанялі ваенныя звычаі ўсёй Італіі. Напачатку іх заваёваў на сушы, пакуль дзяржава ў венецыянцаў была невялікая, а аўтарытэт — высокім, ім не даводзілася надта апасацца сваіх ваяводаў, але ж калі іх тэрыторыя пашырылася, як гэта стала пры Карманьолу*, яны зразумелі сваю памылку. Яны ведалі Карманьолу, як ваяводу з вельмі высокімі вартасцямі, бо пад яго кіраўніцтвам разбілі міланскага герцага, але, з іншага боку, бачылі, што да ваенных дзеянняў ён пачаў ставіцца з халадком, а таму, вырашыўшы, што больш не змогуць атрымаваць пры ім перамогі, а таксама не жадаючы, ды і не могучы яго адпусціць, каб не страціць заваяванага, палічылі патрэбным засцерагчы сябе ад усякае небяспекі і яго забілі. Потым ваяводамі ў іх былі Барталамэо Бэргамскі*, Рабэрта да Сан-Сэвэрына*, граф Пітыльянскі* і падобныя, пры якіх апасацца даводзілася больш не іх перамогаў, а паражэнняў — такіх, як здарылася пры Вайле*, калі за адзін дзень венецыянцы страцілі ўсё, што з такімі цяжкасцямі здабывалі на працягу васьмі стагоддзяў. А ўсё таму што заваёвы з такімі войскамі даюцца марудна, увесь час адкладваюцца, а калі й бываюць, то нязначныя, затое страты

заўсёды раптоўныя і пачварныя. І калі ўжо я перайшоў да ўзораў з жыцця Італіі, дзе наёмныя войскі вядуць рэй шмат гадоў, то мне хацелася б вярнуцца крыху назад і паглядзець, як узнікла і развівалася гэтая сітуацыя, каб яе можна было найлепшым чынам паправіць.

Перадусім трэба мець на ўвазе, што апошнім часам, калі Імперыя* з італьянскіх земляў пачала выцясняцца, а папа — набываць у галіне шведскай улады ўсё большы аўтарытэт, Італія распалася на мноства дзяржаваў, бо шмат якія буйныя гарады паўсталі супраць сваіх вяльможаў, што іх прыгняталі, карыстаючыся пратэкцыяй імператара (і Царква, каб здабыць сабе аўтарытэт у шведскай уладзе, паставілася да гэтых паўстанняў прыхільна), а шмат у якіх іншых гарадах грамадзяне самі сталі іх уладарамі. У выніку амаль уся Італія перайшла ў рукі Царквы і некалькіх рэспублік, а паколькі ні святары, ні іншыя грамадзяне не ўмелі карыстацца зброяй, то ўсе пачалі наймаць чужаземцаў. Першым, хто ўзняў аўтарытэт наёмнага войска, быў Альбэрыга да Коньё* з Раманьі. З яго школы выйшлі і Браччо, і Сфорца, якія ў свой час вялі рэй у Італіі. А пасля іх былі і ўсе іншыя, хто аж дагэтуль кіруе ў нас наёмнымі войскамі. Урэшце плёнам іх вартасцяў стала тое, што Італію падбегам уздоўж і ўпоперак прайшоў Карл, разрабаваў Людовік, спляжыў Фэрдынанд* і зганьбілі швайцарцы. Прынцып, якім кіраваліся найміты, перадусім заключаўся ў тым, каб, дзеля ўзвышэння свайго аўтарытэту, прынізіць аўтарытэт пяхоты. Рабілі яны гэтак таму, што, не маючы земляў і жывучы са свайго рамяства, не маглі б пракарміць шмат пехацінцаў, а няшмат — не дадалі б ім аўтарытэту; таму яны ўсё звялі да кавалерыі і пры яе не надта вялікай колькасці жывуць у сыгасці і пашане. Урэшце дайшло да таго, што ў дваццацітысячным войску не налічваецца і дзвюх тысячаў пехацінцаў. Апроч таго, яны ўвесь свой спрыт скіроўваюць на тое, каб пазбавіць сябе і сваіх

жаўнераў цяжару і рызыкi вайсковага жыцця, не забiваючы адзiн аднаго ў баi, а беручы ў палон i вызваляючы без нiякага выкупу. Пры асадзе яны нiколі не iдуць на прыступ уначы, а асаджаныя не карыстаюцца змрокам для вылазак; яны не абносяць свае лагеры ані коллем, ані равамі i ўжо нiзавошта не будуць весці кампанiю ўзiмку. Усё гэта ўпiсваецца ў iхнюю ваенную дактрыну, якую яны прыдумалi, каб пазбегчы, як я казаў, цяжару i небяспекi, i з якой давялi Iталiю да рабства i ганьбы.

Раздзел XIII

ПРА ВОЙСКІ ПАДСОБНЫЯ, ЗМЯШАНЫЯ І ЎЛАСНЫЯ

Падсобныя войскі — яшчэ адзін від бескарысных войскаў: гэта войскі якога-небудзь магутнага ўладара, якога клічуць на дапамогу й дзеля абароны; нядаўна так зрабіў папа Юлій, які, убачыўшы падчас сваёй выправы на Фэрару, што яго найміты мала чаго вартыя, звярнуўся да гішпанскага караля Фэрдынанда, каб той пасобіў яму сваімі людзьмі і зброяй. Самі па сабе такія войскі могуць быць і карыснымі, і добрымі, але таму, хто іх паклікаў, яны заўжды невыгодныя, бо з іх паразай ён усё адно разбіты, а з іх перамогай — трапляе ад іх у залежнасць. І хоць прыкладамі гэтаму поўніцца ўся старажытная гісторыя, я зноў хацеў бы спаслацца на свежы прыклад папы Юлія II, чыё фатальнае рашэнне нельга пакінуць па-за ўвагай, бо, жадаючы завалодаць Фэрарай, ён цалкам даверыўся чужаземцу. Толькі шчаслівы лёс, які раптам прывёў трэцюю сілу, дазволіў яму пазбегчы вынікаў яго неразумнага выбару, бо пасля таго, як падсобныя войскі былі разбітыя пад Равэнай, знянацку ўзніклі швайцарцы, якія нечакана для ўсіх — і для яго, і для іншых — прагналі пераможцаў, і дзякуючы гэтаму ён не трапіў у залежнасць ні ад ворагаў, бо тыя ратаваліся ўцёкамі, ні ад сваіх пасобнікаў, бо перамога была дасягнутая не іхняю зброяй, а іншай. Фларэнтыйцы, апынуўшыся без ніякага войска, выслалі на захоп Пізы дзесяць тысяч французаў і паставілі сябе гэтым рашэннем у большую небяспеку, чым ва ўсе часы іх міжусобіцаў. Канстанцінопальскі цар*, каб супрацьстаяць сваім ворагам, увёў у Грэцыю дзесяць тысяч туркаў, якія па заканчэнні вайны не захацелі сыходзіць, што паклала пачатак прыгнечванню Грэцыі нявернікамі.

Такім чынам, калі хто не хоча перамагчы, няхай карыстаецц-

ца падсобнымі войскамі, яшчэ небяспечнейшымі за наймітаў, бо ў гэтым выпадку яго згуба гарантаваная: падсобныя войскі цалкам згуртаваныя, цалкам адданыя — але не вам, а іншым; а наймітам, каб вам пашкодзіць у выніку перамогі, трэба мець больш часу і больш спрыяльныя ўмовы, бо яны разасобленыя, вы самі іх падбіралі і самі аплачваеце, і ёсць яшчэ трэці бок у асобе военачальніка, якога вы над імі паставілі, а ён не можа раптам набыць такі аўтарытэт, каб стаць вам пагрозай. Адным словам, найміты небяспечныя больш сваёю нядбаласцю, а падсобныя войскі — сваімі вартасцямі.

Таму мудры ўладар заўжды пазбягае карыстацца падобнымі войскамі і паслугоўваецца ўласнымі, лічачы за лепшае прайграць са сваімі, чым перамагчы з чужымі, бо перамога, здабытая не сваёй зброяй, не ўяўляецца яму сапраўднай. І тут я зноў, не вагаючыся, згадаю Чэзарэ Борджу і яго дзеянні. Герцаг увайшоў у Раманью з падсобнымі войскамі, прывёўшы з сабой выключна французскіх жаўнераў, з чыёй дапамогай узяў Імолу і Фарлі, але потым яны здаліся яму небяспечнымі, і ён звярнуўся да наймітаў, размеркаваўшы, што ад іх будзе меней шкоды; у выніку ён наняў дружыны Арсіні і Вітэлі. Потым, на справе пераканаўшыся, што і яны ненадзейныя, не адданыя яму і небяспечныя, ён распусціў і іх і набраў уласнае войска. Розніцу паміж аднымі й другімі войскамі можна лёгка ўбачыць, калі ўзяць пад увагу розніцу ў аўтарытэце, якім герцаг валодаў, калі меў толькі французаў, калі карыстаўся паслугамі Арсіні й Вітэлі і калі атачыў сябе ўласнымі жаўнерамі, на якіх мог абапірацца і чыя адданасць увесь час рала: бо лш за ўсё яго пачалі паважаць тады, калі кожны ўбачыў, што ён стаў поўным валадаром уласнага войска.

Хоць мне й не хацелася б адыходзіць ад прыкладаў з нядаўняй італьянскай гісторыі, але не магу не спаслацца на Герона Сыракузкага, пра якога вышэй ужо згадваў. Будучы пастаўленым

сыракузцамі на чале войска, ён вельмі хутка зразумеў, што ў жаўнерах-наймітах няма ніякай карысці (бо яны і тады былі, як нашыя кандацьеры ў Італіі), а паколькі ён лічыў немагчымым ні трымаць іх далей, ні распусціць, то загадаў пасячы на кавалкі, пасля чаго ўсе войны вёў, карыстаючыся ўжо не чужым, а сваім войскам. Тут будзе дарэчы згадаць і адзін эпізод са Старога Запавету. Калі Давід выклікаўся перад Саулам уступіць у бой з Галіяфам, які быў завадатарам у філістымлян, Саул, каб узяць яго дух, прапанаваў Давіду свае даспехі, але той, прымераўшы іх, адмовіўся, сказаўшы, што яны будуць замінаць яму выявіць поўную сілу, і таму ён лепш выступіць супраць ворага са сваёй прашчаю і нажом.

Урэшце чужыя даспехі заўсёды або зашырокія, або надта цяжкія, або надта цесныя. Карл VII*, бацька караля Людовіка XI*, дзякуючы спрыяльнаму лёсу і асабістым вартасцям вызваліўшы Францыю ад англічанаў, зразумеў неабходнасць мець уласнае войска і загадаў стварыць у сваім каралеўстве рэгулярныя конніцу і пяхоту. Пазней яго сын Людовік зліквідаваў пяхоту і пачаў набіраць швайцарцаў, і гэтая памылка, разам з іншымі, якія за ёй пацягнуліся, стала, як цяпер бачна, крыніцаю небяспекі для Францыі. Рэч у тым, што, аддаўшы перавагу швайцарцам, кароль тым самым прынізіў усіх сваіх жаўнераў: ён распусціў пяхоту, а кавалерыю падпарадкаваў чужаземнаму войску; у выніку яго латнікі, прызвычайныя змагацца поплич з швайцарцамі, ужо не ўпэўненыя, што могуць перамагачь без іх. Вось і выходзіць, што супраць швайцарцаў французы ні на што не здольныя, а без швайцарцаў супраць іншых ні на што не адважаюцца. Такім чынам, войска ў Францыі змяшанае і складаецца часткова з уласных палкоў, часткова з наёмных, што само па сабе нашмат лепш, чым войска чыста падсобнае ці чыста наёмнае, але нашмат горш, чым войска цалкам уласнае. І згаданы прыклад пацвярджае гэта: Французскае каралеўства

было б непераможнае, калі б парадкі, уведзеныя Карлам, разві-
валіся ці падтрымліваліся. На жаль, праз сваю недальнабачнасць
людзі, пачынаючы справу, якая з выгляду здаецца прывабнай,
не ўмеюць разгледзець схаваны ўсярэдзіне яд, — як у апісаным
вышэй выпадку з сухотнаю ліхаманкай.

Таму нельга лічыць па-сапраўднаму мудрым таго, хто няздольны
распазнаць зло ў дзяржаве ў самым яго зачатку, а дадзена гэта ня-
многім. І калі мы разгледзім, у чым была найпершая прычына краху
Рымскай Імперыі, мы знойдзем яе ў тым, што рымляне пачалі най-
маць на вайсковую службу готаў, і з гэтага моманту сіла Рымскай
Імперыі пачала згасаць, а ўсе тэя вартасці, якія ў яе адымаліся,
дадаваліся готам. Такім чынам, падсумоўваючы, скажу яшчэ раз:
без уласнага войска дзяржава не можа пачувацца ў бяспецы і, больш
за тое, цалкам залежыць ад ласкі лёсу, бо не валодае вартасцямі,
каб абараніць сябе ў цяжкі час. А як спрадвеку меркавалі і казалі
разумныя людзі: «*Quod nihil sit tam infirmum aut instabile quam fama
potentiae non sua vi nixa*»¹. Уласныя ж войскі — гэта войскі, якія
складаюцца або з падданных, або з грамадзянаў, або з залежных ад
цябе васалаў; усе астатнія — войскі наёмныя ці падсобныя. А што
да парадку ўладкавання ўласных войскаў, то яго знайсці будзе лёг-
ка, калі паглядзець, як гэта рабілі чатыры вышэй названыя мною
асобы і якім чынам Філіп, бацька Аляксандра Вялікага, а таксама
шмат якія іншыя ўладары і рэспублікі арганізоўвалі і ўзбройвалі свае
войскі: іх узору я давяраюся цалкам.

¹«Нішто не бывае такім няпэўным і нетрывалым, як слава, не пад-
мацаваная ўласнаю сілай». Мак'явэлі крыху перайначвае першую палову
сэнтэнцыі Тацыта (Аналы, XIII, 19): «*Nihil rerum mortalium tam instabile
ac fluxum quam fama potentiae non sua vi nixa*» — «Няма ў гэтым свеце рэчы
такой нетрывалай і хісткай, як слава, не падмацаваная ўласнаю сілай».
У Тацыта выслуёе тычыцца Агрыпіны, маці Нэрона, забітай па загадзе
сына ў 59 г. н. э.

Раздзел XIV

ЯК УЛАДАРУ НАЛЕЖЫЦЬ СТАВІЦЦА ДА ВАЕННАЙ СПРАВЫ

Такім чынам, уладар не павінен мець іншае мэты, ні іншага клопату і ніякай іншае справы ў якасці свайго рамяства, апроч мастацтва вядзення вайны і адпаведных правілаў і навукаў, бо гэта адзінае рамяство, якім належыць займацца таму, хто кіруе. І вартасці ў гэтага рамяства такія, што яно дазваляе не толькі ўтрымацца пры ўладзе таму, хто народжаны ўладаром, але і часцяком узбіцца да яе людзям прыватнага стану; і наадварот, як мы бачым, калі ўладары болей рупіліся не пра зброю, а ўдехі, яны ўладу страчвалі. Такім чынам, галоўнай прычынаю, па якой яе страчваюць, ёсць нядбалае стаўленне да гэтага рамяства, а прычынаю, якая дазваляе яе здабыць, — умелае ім валоданне.

Франчэска Сфорца, будучы чалавекам вайсковым, стаў з прыватнай асобы міланскім герцагам, а яго сыны, пазбягаючы цяжару вайсковае службы, з герцагаў ператварыліся ў прыватных асоб. Але ж адно з найгоршых наступстваў, якія ўзнікаюць з адсутнасці зброі, у тым, што ўсе пачынаюць табой пагарджаць, а гэта ёсць ганьбай, ад якой уладар абавязаны засцерагацца, як пра тое будзе гаворка ніжэй. Узброены не ідзе ні ў якое параўнанне з бяззбройным, і неразумна чакаць, каб узброены добраахвотна падпарадкаваўся бяззбройнаму ці каб бяззбройны пачуваўся ў бяспецы сярод узброеных слуг. З аднаго боку заўсёды будзе пагарда, а з другога — падазронасць, і яны ніколі не змогуць паладзіць. А таму, у дадатак да ўсіх іншых згаданых бедаў, уладар, які не цяміць у ваеннае справе, ніколі не здабудзе павагі ў сваіх жаўнераў і сам не зможа ім давяраць.

У сувязі з гэтым уладар ніколі не павінен забывацца на практыкаванні ў ваеннай справе і ў мірны час мусіць аддавацца ім

больш, чым падчас вайны; рабіць гэта ён можа двума спосабамі: па-першае, сваімі дзеяннямі, па-другое, сваімі думкамі. Што да дзеянняў, то апроч як падтрымліваць парадак і вывучку ў войску, ён павінен і сам як найчасцей выязджаць на ловы, тым самым загартоўваючы сваё цела і адначасова вывучаючы прыроднае наваколле: знаёмячыся з вышынёю гор, напрамкам цяснін, размяшчэннем далін і даследуючы асаблівасці рэк і балот, — усяму гэтаму трэба надаваць самую вялікую ўвагу. Такія веды карысныя ў дзвюх адносінах. Па-першае, добрае веданне сваёй краіны дазваляе лепш зразумець спосабы яе абароны; па-другое, навык практычнага вывучэння адной мясцовасці палягчае разуменне ўсякае іншай, якую можа спатрэбіцца даследаваць упершыню, бо пагоркі, цясніны, даліны, рэкі і балоты, скажам, у Таскане маюць пэўнае падабенства з тымі, якія сустракаюцца ў іншых краях, а таму калі валодаеш ведамі аб мясцовасці ў адным краі, лёгка авалодваеш такімі ведамі і ў другім. Уладар, які не мае такога навыку, пазбаўлены галоўных якасцяў, патрэбных усякаму ваяводу, бо менавіта ён, гэты навык, вучыць, як выкрыць ворага, дзе разбіць лагер, якім шляхам правесці войскі, як расставіць іх перад бітвай і як з перавагаю для сябе арганізаваць аблогу.

Філапамена*, уладара ахейцаў, антычныя аўтары абсыпалі ўсемагчымымі ўхваламі, у тым ліку за тое, што ён і за мірным часам не дбаў у сваіх думках ні аб чым, апроч ваеннае справы, і, гуляючы па наваколлі з сябрамі, часта спыняўся і разважаў разам з імі: «Калі б вораг быў вунь на тым пагорку, а мы са сваім войскам — тут, на чым баку была б перавага? Кудой бы нам трэба было выступаць, каб сустрэцца з ворагам, не парушыўшы сваіх баявых парадкаў? Калі б мы вырашылі адступіць, як бы мы гэта зрабілі? А калі б пачалі адступаць яны, як бы мы іх перанялі?» І так, паходжаючы, ён прапаноўваў ім разглядаць разнастайныя акалічнасці, у якіх можа апынуцца войска, вы-

слухоўваў іх меркаванні, выказваў свае, падмацоўваючы іх аргументамі, і дзякуючы такім безупынным разважанням, потым, калі кіраваў войскам, ніколі не сустракаў ніводнае нечаканасці, якой не мог бы даць рады.

Што да разумовых практыкаванняў, то ўладар павінен вывучаць гісторыю і, чытаючы пра дзеянні выбітных людзей, прыкмячаць, чым яны кіраваліся на вайне, а таксама даследаваць прычыны іх перамогаў і паражэнняў, каб быць здольным імітаваць першыя і пазбягаць апошніх; а самае галоўнае, ён павінен усё рабіць так, як у свой час рабілі самі гэтыя выбітныя людзі, якія абіралі сабе за ўзор якога-небудзь славутага і знакамітага папярэдніка і заўсёды мелі перад сабой яго ўчынкi і дзеянні як прыклад для пераймання: так Аляксандр Вялікі, як кажуць, наследоваў Ахілесу, Цэзар — Аляксандру, Сцыпіён* — Кіру. І ўсякі, хто прачытае Ксенафонтава апісанне Кірава жыцця, прызнае, наколькі Сцыпіён, пераймаючы яго ўзор, абумовіў тым сваю славу і наколькі Сцыпіёнавы шчырасць, ветласць, чалавечнасць, шчодрасць адпавядалі таму, што пісаў Ксенафонт* пра Кіра. Падобных правілаў павінен трымацца і ўсякі мудры ўладар, не спачываючы ў мірны час у бяздзейнасці, а прымнажаючы свае спрыт і ўмельства, каб скарыстацца імі ў злую гадзіну і быць гатовым устаяць нават тады, калі ад яго адвернецца ўдача.

Раздзел XV

ПРА ТОЕ, ЗА ШТО ЛЮДЗЕЙ, І АСАБЛІВА ЎЛАДАРОЎ,
ХВАЛЯЦЬ ЦІ ГАНЯЦЬ

Цяпер застаецца разгледзець, якімі правіламі ўладару належыць кіравацца ў сваіх стасунках з падданымі і сябрамі. Я ведаю, што на гэтую тэму пісана ўжо многімі, і баюся, што, калі вазьмуся яшчэ і я, мяне палічаць за чалавека саманадзейнага, тым больш што ў сваіх поглядах я буду разыходзіцца з іншымі. Але ж маючы намер напісаць нешта карыснае ўсім, хто хоча разабрацца ў пытанні, я лічу за лепшае трымацца рэальнае праўды, а не ўяўнае. Надта ўжо многія выдумлялі розныя дзяржавы й рэспублікі, якіх напраўду ніхто ведаць не ведаў і бачыць не бачыў, а ўсё таму, што розніца паміж жыццём, якім яно ёсць, і жыццём, якім яно мусіла б быць, настолькі вялікая, што, калі пачнеш пагарджаць тым, як што робіцца, на карысць таго, як што павінна рабіцца, дык хутчэй давядзеш сябе такою навукай да згубы, чым уберажэшся, бо той, хто паўсюль і ва ўсім хоча быць добрым, немінуча загіне сярод безлічы тых, хто пра дабрыню і не дбае. Адсюль вынікае, што ўладару, які хоча ўтрымаць пасады, трэба вучыцца быць і нядобрым і выкарыстоўваць сваю дабрыню адпаведна патрэбе.

Пакідаючы, такім чынам, убаку ўсё, што пра ўладароў панавыдумляна, і гаворачы толькі пра тое, што ёсць сапраўды, скажу, што, як і за ўсімі людзьмі, якім пачынаюць перамываць косткі, так і за ўладарамі (толькі ў большай ступені, бо ўладары болей навідавоку) адзначаюцца тыя ці іншыя якасці, за якія іх ганяць ці хваляць. Так, аднаго лічаць шчодрым, другога — скнарлівым (калі скарыстацца нашым тасканскім словам, бо сквапным на нашай мове называюць яшчэ й таго, хто хоча прыўласціць чужое,

а скнарлівым — таго, хто і сабе шкадуе свайго), аднаго лічаць дабрадушным, другога заграбушчым; аднаго лютым, другога літасцівым; аднаго падступным, другога надзейным; аднаго распешчаным і маладушным, другога жорсткім і дзёрзкім; аднаго спагадлівым, другога пыхлівым; аднаго пажадлівым, другога цнатлівым; аднаго шчырым, другога хітрым; аднаго ўпартым, другога памяркоўным; аднаго разважным, другога легкадумным; аднаго пабожным, другога бязверным і да т.п. Вядома, кожны пагодзіцца, што ўладару было б вельмі ўхвальна мець толькі станоўчыя з пералічаных вышэй якасцяў; але ж паколькі ні мець іх усе, ані трымацца іх увесь час немагчыма, бо гэта супярэчыць чалавечай прыродзе, то ўладар павінен быць прынамсі дастаткова абачлівым, каб пазбягаць загану, якія могуць прывесці да страты ўлады, а ад астатніх, якія такою стратай не пагражаюць, калі можа, устрымлівацца, а калі не можа, аддавацца ім без залшняга далікатнічання. І ўжо чаго яму не варта баяцца, дык гэта наклікаць на сябе папрокі за тые заганы, без якіх утрымаць уладу бывае цяжка; бо калі на ўсё паглядзець уважліва, можна адзначыць, што некаторыя якасці, якія выглядаюць як вартасці, здольныя давесці ўладара да згубы, а тые, што здаюцца заганами, — наадварот, нясуць яму ў выніку бяспеку і дабрабыт.

Раздзел XVI

ПРА ШЧОДРАСЦЬ І АШЧАДНАСЦЬ

Калі ўзяць дзве першыя памянёныя вышэй якасці, скажу, што лічыцца шчодрым было б няблага. Тым не менш, шчодрасць, праяўленая належным чынам, можа даць і прыкрыя вынікі, бо калі праяўляць яе шчыра (а так менавіта і трэба), пра яе будзе мала хто ведаць, і пазбегчы папрокаў у адваротным не ўдасца. А значыць, той, хто хоча падтрымліваць у людзях славу пра сваю шчодрасць, мусіць праяўляць яе кожны раз з помпай. У выніку ўладар немінуца прамантачыць у такіх справах увесь свой скарб і будзе вымушаны, каб захаваць імя шчодрара манарха, празмерна абкласці падаткамі і паборамі свой народ і пачаць здабываць грошы ўсімі магчымымі спосабамі. Неўзабаве ён выкліча гэтым нянавісць у сваіх падданных і, чым болей будзе бяднець, тым будзе менш паважаны. Урэшце праз гэткую шчодрасць, якая шмат каму прынясе шкоду, а ашчаслівіць многіх, усякая першая-лепшая непрыемнасць стане для яго балючым ударам, а няўдача ператворыцца ў пагібель; калі ж ён, адумаўшыся, захоча павярнуць назад, то гэтым адразу накліча на сябе ганебную славу скнары.

Такім чынам, калі ўжо ўладар не можа праяўляць такую чалавечую вартасць, як шчодрасць, каб яна была і агульнапрызнанаю, і яму не шкодзіла, то ён павінен прынамсі мець дастатковую мудрасць, каб не баяцца быць празваным скупендам, бо з часам яго ўсё адно пачнуць лічыць болей шчодрым, калі ўбачаць, што дзякуючы ашчаднасці ён абыходзіцца сваімі даходамі, здольны абараніць краіну і можа вяршыць вялікія справы, не абцяжарваючы народ паборамі; так што ў выніку ён сапраўды акажацца шчодрым з тымі, каго не будзе абіраць і якіх незлічонае мноства,

і скупым з тымі, каго не будзе абдорваць і якіх вельмі няшмат. За нашым часам усе вялікія справы дзейсніліся ўладарамі, якіх лічылі скупымі; іншыя ж не пакінулі па сабе следу. Папа Юлій II узышоў на прастол, карыстаючыся сваёй славаю дабрадзея, але потым і не падумаў яе падтрымліваць, дбаючы больш пра тое, як весці вайну. Цяперашні французскі кароль таксама змог развязаць столькі войнаў, не ўводзячы надзвычайных падаткаў, толькі таму, што дадатковыя выдаткі былі пакрытыя за кошт яго доўгай папярэдняй ашчаднасці. Дый цяперашні гішпанскі кароль, калі б яму карцела лічыцца за дабрадзея, не змог бы распачаць і паспяхова здзейсніць столькі сваіх пачыненняў.

А таму, каб не абцяжарваць паборамі падданных, каб быць здольным абараніцца, каб не згалець, не стаць пагарджаным і не быць змушаным да рабунку, уладар павінен мала зважаць на тое, што яго празавуць скупендам, бо гэта адна з тых заганаў, якія дазваляюць яму ўладарыць. Калі ж мне скажуць, што дзякуючы сваёй шчодрасці Цэзар стаў імператарам, дый многія іншыя ўзбіліся да найвышэйшых пасадаў таму, што былі і лічыліся шчодрымі, то вось мой адказ: адна рэч — калі ты ўжо маеш уладу, і другая — калі ідзеш да яе. У першым выпадку быць шчодрым — шкодна, у другім — лічыцца такім нават трэба. І што да Цэзара, то ён якраз хацеў здабыць найвышэйшую ўладу ў Рыме, але ж калі б, здабыўшы яе, ён пражыў долею і не зменшыў сваіх выдаткаў, гэта зруйнавала б яго ўладарства. Калі мне запярэчаць, што, маўляў, многія, будучы ўжо ўладарамі, вяршылі на чале сваіх войскаў вялікія справы і пры гэтым лічыліся найшчадрэйшымі, тым я адкажу: уладар траціць або дабро, якое належыць яму і яго падданым, або дабро чужое; у першым выпадку трэба быць ашчадным, у другім — пры кожнай магчымасці праўляць найбольшую шчодрасць. Ідучы на чале войска, якое жывіцца здабычай, рабункамі і паборамі і прысабечвае

чужое, ўладар абавязаны быць шчодрым, іначай салдаты за ім не пойдучь. Маёмасць, якая не належыць табе ці тваім падданым, можна раздорваць самым шырокім жэстам, як гэта рабілі Кір, Цэзар і Аляксандр, бо раздача чужога не памяншае, а дадае табе славы, а вось раздача свайго толькі шкодзіць. І нішто іншае не спустошвае само сябе так, як шчодрасць: праяўляючы яе, ты адначасова ўсё больш страчваеш магчымасць яе праяўляць і альбо робішся згалелым і пагарджаным, альбо (калі хочаш пазбегчы галечы) пачынаеш усіх рабаваць і выклікаеш нянавісць. Між тым пагарда і нянавісць — гэта якраз тое, чаго ўладару трэба апасацца, а шчодрасць вядзе і да аднаго, і да другога. Таму разумней лічыцца скупым, што прынясе кепскую славу, але без нянавісці, чым, жадаючы лічыцца шчодрым, быць вымушаным рабаваць іншых, што прынясе і кепскую славу, і нянавісць.

Раздзел XVII

ПРА ЛЮТАСЦЬ І ЛІТАСЦЬ І ПРА ТОЕ, ШТО ЛЕПШ —
КАБ ЦЯБЕ БОЛЬШ ЛЮБІЛІ, ЧЫМ БАЯЛІСЯ, ЦІ НААДВАРОТ

Пераходзячы да іншых вышэй памянёных якасцяў, скажу, што кожнаму ўладару павінна хацецца, каб яго лічылі не лютым, а літасцівым; тым не менш ён мусіць асцерагацца сваёй літасцю злоўжываць. Чэзарэ Борджа лічыўся лютым, але пры ўсёй сваёй лютасці навёў у Раманы парадак, аб'яднаў яе і вярнуў да міру і згоды. І калі добра разважыць, аказаўся нашмат літасцівейшым за фларэнтыйцаў, якія, баючыся, што іх абвінавацяць у лютасці, далі зруйнаваць Пістою*. Таму ўладар не павінен апасацца няславы за лютасць, каб утрымаць падданных у адзінстве і згодзе, бо ўчыніўшы ўсяго некалькі ўзорных пакаранняў, ён праявіць большую літасць, чым тыя, хто, будучы залішне літасцівымі, дазволіць паўстаць непарадкам, з якімі прыйдуць забойствы і грабязы: ад такіх непарадкаў пацярпіць усё насельніцтва, а прызначаныя ўладаром пакаранні закрануць толькі асобных людзей.

Але цяжэй за ўсіх пазбегчы абвінавачання ў лютасці новаму ўладару, бо новую ўладу адусюль падпільноўвае небяспека. І Вяргілій вуснамі Дыдоны* кажа:

*Res dura, et regni novitas me talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri*¹.

Тым не менш новы ўладар не павінен спяшацца ў што-небудзь верыць і кідацца што-небудзь рабіць, гэтак сама як не павінен даваць самому сябе запалохаць, ён мусіць дзейнічаць

¹ Ліхія варункі і ўлады юнацтва змушаюць
Мяне быць суворай і межы ахоўваць пільна.

стрымана, з абачлівасцю і з чалавекалюбствам — так, каб залішня даверлівасць не зрабіла яго неасцярожным, а залішня недаверлівасць — невыносным.

І тут узнікае пытанне: што лепш — каб уладара любілі ці каб яго баяліся? Можна адказаць, што лепш, каб яго і любілі, і баяліся разам, але ж з прычыны, што адно цяжка стасуецца з другім, то нашмат надзейней (калі ўжо ад нечага аднаго даводзіцца адмаўляцца) выбраць страх, а не любоў. Бо ўвогуле пра людзей можна сказаць, што яны няўдзячныя і нясталыя, хлуслівыя і крывадушныя, палахлівыя перад небяспекай і ласся на спажыву; пакуль ты ім робіш дабро, яны цалкам твае і абяцаюць ахвяраваць дзеля цябе крывёю, маёмасцю, жыццём і дзецьмі — калі патрэба ў гэтым, як я ўжо казаў, — недзе ў аддаленай перспектыве, але як толькі яна набліжаецца — яны зараз паварочваюцца спінай. І ўладар, які цалкам пакладаецца на іх словы і не прадумвае іншых захадаў, будзе зрынута; бо калі сяброўскія адносіны здабываюцца коштам грошай, а не веліччу і высакароднасцю душы, то заслужыць іх так можна, але валодаць імі — не, і ў патрэбны час абаперціся на іх немагчыма. Апроч таго, людзі намнога менш дбаюць, каб не пакрыўдзіць таго, хто ім унушае любоў, чым таго, хто выклікае ў іх страх, бо любоў трымаецца на ўдзячнасці, якая, з увагі на чалавечую несумленнасць, знікае пры першай-лепшай нагодзе, калі закранаецца асабісты інтэрас, а страх трымаецца на боязі пакарання, якая не знікае ніколі. Тым не менш і страх уладар павінен наводзіць так, каб, калі ўжо ён не выклікаць любові, то прынамсі пазбягаць нянавісці, бо ўнушаць страх без нянавісці цалкам магчыма, і зрабіць гэта заўжды проста, калі не квапіцца на майно сваіх грамадзян і падданых і на іхніх жанок. Калі ж узнікае патрэба каго-небудзь пазбавіць жыцця, ісці на гэта трэба, маючы відавочную прычыну і прыстойнае апраўданне; але самае галоўнае — устрымацца ад

рабавання іншых, бо чалавек хутчэй забывае пра смерць свайго бацькі, чым пра страту спадчыны. Апроч таго, прычынаў забраць маёмасць — болей, чым дастаткова, і той, хто пачаў жыць рабаўніцтвам, заўжды знойдзе прынамсі адну, каб прыўласціць чужое, а вось падставаў праліць чыю-небудзь кроў нашмат менш і абгрунтаваць іх цяжэй.

Аднак калі ўладар — на чале войска і мае пад камандаваннем незлічоную колькасць жаўнераў, тады ён увогуле не мае патрэбы дбаць, што яго празавуць лютым, бо без такой славы ні ў якім войску не падтрымаць згуртаванасці і гатоўнасці да любых дзеянняў. Сярод вартых захаплення Ганібалавых учынкаў згадваюць і такі: будучы на чале агромністага войска, складзенага з прадстаўнікоў самых розных рас і народаў, і прывёўшы іх ваяваць у чужыя краі, ён не даў узнікнуць ніводнай звадзе ні паміж імі, ні супраць іхняга ўладара, прычым як у ліхую гадзіну, так і ў шчаслівую. І вынікаць гэта магло толькі з яго нечалавечай лютасці, якая, разам з яго разнастайнымі вартасцямі, заўсёды выклікала ў жаўнераў пашану і жах; а без такой лютасці нават усіх яго вартасцяў было б недастаткова, каб дасягнуць такога эфекту. Тым не менш недальнабачныя аўтары, з аднаго боку, захапляючыся яго ўчынкамі, з другога — ганяць тое, што якраз і было іх найпершай прычынай. І пра справядлівасць высновы, што іншых якасцяў было б мала, сведчыць выпадак, які здарыўся са Сцыпіёнам, чалавекам найвыбітнейшым не толькі сярод яго сучаснікаў, але ва ўсёй гісторыі ўвогуле. Тым не менш, войскі, якімі ён кіраваў у Гішпаніі, супраць яго паўсталі. І адбылося так толькі таму, што праз сваю залішнюю мяккасардэчнасць ён даў жаўнерам больш вольнасці, чым дапускаецца вайсковаю дысцыплінай. У гэтым яго і дакараў Фабій Максім*, калі, выступаючы ў Сенаце, называў разбэшчвальнікам рымскага войска. З гэтай самай прычыны й локры*, пацярпеўшы ад

аднаго са Сцѣпіёнавых легатаў, так і не дабіліся помсты, і легатава бясчынства засталася непакараным — зноў праз тую ж лагоднасць Сцѣпіёнавага характару; так, што нехта ў Сенаце, жадаючы яго абараніць, нават сказаў, што ён — з тых шматлікіх людзей, якім лягчэй не памыляцца, чым выпраўляць памылкі. Калі б Сцѣпіён карыстаўся аднаасобнаю ўладай, такая рыса характару з часам разбурыла б яго славу і рэпутацыю, але ж паколькі яго дзеянні знаходзіліся пад кантролем Сената, гэтая згубная якасць не толькі абышлася яму без наступстваў, але й паспрыяла ягонай славе.

Такім чынам, вяртаючыся да пытання, што лепш — унушаць страх ці любоў, я раблю выснову, што, паколькі людзі любяць, як хочуць самі, а баяцца, як хоча ўладар, то ўладару разумней абапірацца на тое, што залежыць ад яго, а не ад іншых; адзінае, пра што яму трэба рупіцца — гэта, як я ўжо казаў, не выклікаць да сябе нянавісці.

Раздзел XVIII

НАКОЛЬКІ ЎЛАДАРЫ МУСЯЦЬ БЫЦЬ ВЕРНЫЯ СВАЙМУ СЛОВУ

Кожны разумее, як гэта пахвальна, калі ўладар захоўвае вернасць слову і жыве ў шчырасці і без падману; тым не менш, сучасны досвед паказвае, што ўладары, якія вяршылі вялікія справы, мала зважалі на вернасць і ўмелі затуманіць людзям мазгі сваёй хітрасцю; прычым такія ўладары ўрэшце й перасягалі тых, што абапіраліся на сваю чэснасць.

А трэба ведаць, што змагацца за вяршэнства можна двума спосабамі*: па-першае, праз законы, па-другое, сілай. Першае ўласціва чалавеку, другое — зверу, але з прычыны, што першага часцяком бывае недастаткова, даводзіцца ўжываць і другое. І таму ўладар павінен умець карыстацца і звярыным, і чалавечым. Гэтаму алегарычна вучылі і старажытныя аўтары, апавядаючы, як Ахіла і шмат якіх іншых волатаў антычнасці аддавалі на выхаванне кентаўру Хірону, які прызвычайваў іх да свайго парадку. Пад гэтым разумелася тое, што, маючы за настаўніка паўзвера-паўчалавека, уладар павінен навучыцца спалучаць у сабе абедзве гэтыя прыроды, бо адна без другой не бывае трывалай.

І калі ўжо ўладар павінен умець дзейнічаць па-звярынаму, то лепей за ўсё яму прыпадобніцца да льва і лісіцы, бо, калі ён будзе толькі львом, то не ўратаецца ад пастак, а калі толькі лісцай, не ўратаецца ад ваўкоў. А значыць, каб распазнаць пасткі, яму трэба быць лісцай, а каб адпудзіць ваўкоў — ільвом. Заставацца ж заўсёды толькі львом — неразумна. З гэтага вынікае, што дальнабачны ўладар не можа і не павінен захоўваць вернасць слову, калі яго выкананне здольнае павярнуцца супраць яго і калі прычыны, па якіх ён даваў абяцанне, зніклі. Такая парада была б несумленнай, калі б людзі былі сумленныя, але як бо яны

нікчэмныя і самі не трымаюць дадзенага вам слова, дык і вы не абавязаны выконваць абяцанага ім. Ну, а прыстойных прычын, каб апраўдаць такое невыкананне, кожны ўладар мае ў дастатку. І сучасныя прыклады гэтага можна пералічаць бясконца, згадваючы, колькі мірных дамоваў, колькі пагадненняў так і не былі выкананыя ці пайшлі марна праз нявернасць уладароў сваім абяцанням, і ўдачлівейшым аказваўся той, хто ўмеў лепей ужыць лісіныя звычкі. Але гэтыя звычкі трэба ўмець прыхаваць і быць вялікім прытворам і ашуканцам. Людзі ж — настолькі прастадушныя і занураныя ў штодзённыя праблемы, што манюка заўсёды знойдзе таго, хто дасць сябе падмануць.

Сярод нядаўніх прыкладаў не магу абысці маўчаннем адзін. Аляксандр VI толькі й рабіў, што ўсіх падманваў і ні пра што іншае ніколі й не думаў, — і заўсёды знаходзіў, каго абдурыць. Не было яшчэ чалавека, які ўмеў бы гэтак запэўніваць, з такою пераканаўчасцю прысягацца і так не выконваць сваіх абяцанняў; і аднак падман заўжды яму ўдаваўся, бо ён быў выдатным знаўцам па гэтай частцы*.

Са сказанага вынікае, што напраўду мець усе вышэй памянёныя якасці ўладар не абавязаны, але ён абавязаны рабіць выгляд, быццам іх мае. Асмелюся нават сказаць, што мець іх усе і заўсёды іх праяўляць — шкодна, а ўдаваць, быццам іх маеш, — карысна. Так, добра выглядаць спагадлівым, верным слову, гуманным, шчырым, пабожным і нават быць такім, але ў душы трэба заўсёды захоўваць гатоўнасць і пры неабходнасці магчы і ўмець праявіць адваротныя якасці. Трэба разумець, што ўладар, асабліва новы, не можа ва ўсім прытрымлівацца таго, што сярод людзей лічыцца добрым, і часцяком дзеля захавання дзяржавы ён мусіць дзейнічаць насуперак сваім абяцанням, бязлітасна, бесчалавечна і нават насуперак устаноўкам рэлігіі. І таму ў душы ён павінен заўсёды быць гатовым павярнуцца

адпаведна таму, куды падзьмуць зменлівыя вятры лёсу, і, як было ўжо сказана, калі можна → не аддаляцца ад добра, а калі трэба — умець не цурацца і зла.

Такім чынам, уладар павінен пільна сачыць, каб з яго вуснаў ніколі не зляцела нічога супярэчнага пяці вышэй згаданым якасцям, каб кожны, бачачы і чуючы яго, меў уражанне, што ён поўны літасці, вернасці, чалавечнасці, шчырасці і пабожнасці. Прычым удаваць, што табе ўласцівая апошняя з пералічаных якасцяў, — асабліва важна. А людзі — яны, як правіла, мяркуюць па тым, што бачаць вачыма, а не па тым, што могуць памацаць рукамі, бо пабачыць дадзена ўсім, а дакрануцца — нямногім. Усякі бачыць, які ты з выгляду, але нямногія ведаюць, які ты ёсць; і тыя нямногія не пойдуць супраць думкі большасці, абаронцай якой выступае ўся моц дзяржавы. А на дзеянні ўсіх людзей, і тым болей уладароў, з якіх зыску ў судзе не зробіш, глядзяць па іх выніку. Таму няхай уладар дбае пра тое, як узяць уладу і яе ўтрымаць, а ўжытыя ім сродкі заўсёды палічаць годнымі і ўсе іх ухваляць, бо чэрнь успрымае ў падзеях толькі іх знешні выгляд і канчатковы зыход, а ўвесь свет з чэрні якраз і складаецца; меншасць знаходзіць у ім месца толькі тады, калі большасці няма больш на што абAPERціся. Адзін сучасны ўладар, чыё імя тут лепей не згадаць*, заўсёды толькі ён выступаў, што за мір і вернасць, і пры гэтым быў найбольшым парушальнікам і таго, і другога; але ж калі б ён таго і другога трымаўся, то ўжо не раз страціў бы ці павагу да сябе, ці сваю ўладу.

Раздзел XIX

Як пазбегчы пагарды й нянавісці

Цяпер, калі найважнейшыя з вышэй памянёных якасцяў абмеркаваныя, я хацеў бы, разважаючы пра астатнія, абысціся адной кароткаю заўвагай. У цэлым яна заключаецца ў тым, што ўладар, як было ўжо часткова сказана, абавязаны старанна пазбягаць учынкаў, здольных выклікаць да яго нянавісць і пагарду, і калі яму гэта ўдасца, значыць, сваю справу ён выканаў і ніякіх іншых папрокаў можа не апасацца. Нянавісць да сябе ўладар выклікае болей за ўсё тады, калі, як я ўжо казаў, квапіцца на чужое і прысабечвае маёмасць і жонак падданных, чаго дапускаць не павінен, бо абсалютная большасць людзей живе задаволена, калі бачыць, што на іх маёмасць і гонар ніхто не замахваецца, і змагацца застаецца толькі з нямногімі, чые амбіцыі няцяжка ўтаймаваць шматлікімі спосабамі. Пагарду да сябе ўладар выклікае тады, калі праяўляе нясталасць, легкадумнасць, распешчанасць, баязлівасць, нерашучасць, ад чаго павінен трымацца далей, чым ад краю прорвы, стараючыся, каб у яго дзеяннях адчуваліся веліч, бясстрашнасць, цвёрдасць і сіла, каб у прыватных дачыненнях з падданымі яго рашэнні былі беспаваротнымі і каб меркаванне пра яго было заўсёды такое, што ні ў каго не ўзнікала б і думкі яго падмануць ці ашукаць.

Уладар, які ўношае пра сябе такое меркаванне, заўжды ахінуты вялікай павагай, а супраць таго, каго паважаюць, змову наладзіць цяжка. На яго цяжка й напасці, калі вядома, якімі выбітнымі якасцямі ён валодае і як шануюць яго падданыя. Страшыцца ж уладару якраз такі й трэба гэтых дзвюх рэчаў: унутранай небяспекі, што ідзе ад падданных, і небяспекі звонку — ад чужаземнай сілы. Ад небяспекі звонку уладар абароніцца, калі

будзе мець добрае войска і добрых саюзнікаў; прычым калі ў яго будзе добрае войска, дык і добрыя саюзнікі знойдуцца; а пры трываласці знешняга становішча і ўнутранае будзе заўсёды трывалым (калі толькі яго не парушыць нейкая змова); і нават калі знешняе становішча пагоршыцца, ён устоіць перад любою наваляй (як гэта ўдалося згаданаму мною спартанцу Набісу), калі будзе жыць, кіруючыся апісанымі мною правіламі, і не дасць сабе ўпасці духам. Што да падданных, дык, калі звонку ўсё ціха, апасацца трэба толькі таемнай змовы, ад якой уладар у дастатковай меры сябе засцеражэ, калі не будзе выклікаць нянавісці і пагарды і калі народ будзе ім задаволены, а дамагчыся гэтага, як я вышэй падрабязна тлумачыў, уладар абавязаны. І адзін з наймагутнейшых сродкаў, якія ўладар мае супраць змоўнікаў, якраз у тым, каб не выклікаць усеагульнай нянавісці, бо змоўнік заўсёды мяркуюе, што забойствам уладара дагодзіць народу; а калі будзе меркаваць, што народ абурыцца, у яго не стане духу пайсці на такое, бо цяжкасці, з якімі звязаная ўсякая змова, і без таго бясконцыя. Як паказвае досвед, змоўнікаў ва ўсе часы было шмат, ды шчаслівы канец мелі нямногія. А ўсё таму, што змоўнік не можа быць сам па сабе і схаўрусавацца можа толькі з тым, каго лічыць незадаволеным; а як толькі адкрываеш душу незадаволенаму, дык адразу даеш яму козыр ад гэтай незадаволенасці пазбавіцца, бо, выдаўшы цябе, ён мае ўсе падставы спадзявацца на шчодрую ўзнагароду; так што, калі ён бачыць з аднаго боку — выгаду яўную, а з другога — няпэўную і звязаную са шматлікімі небяспекамі, то павінен быць або рэдкім сябрам, або самым зацятым ворагам уладара, каб не здрадзіць твайму даверу. Карацей кажучы, калі на баку змоўніка толькі страх, пазаронасць і боязь расплаты, якія скоўваюць яго рухі, то на баку ўладара — уся моц дзяржавы, законы, заступніцтва саюзнікаў і ўлада, якія служыць яму аховай, а калі да гэтага яшчэ дадаць

і ўсенародную прыхільнасць, то немагчыма, каб у каго-небудзь узнікла шалёная думка наладжваць змову. Бо калі звычайна змоўніку ёсць чаго апасацца да здзяйснення сваіх намераў, то ў гэтым выпадку ён мусіць апасацца і таго, што будзе потым, калі, здзейсніўшы злачынства і маючы настроены супраць сябе народ, ён не зможа разлічваць ні на чый прытулак.

Прыклады гэтаму можна даваць бясконца, але абмяжуюся адным, які яшчэ ў памяці нашых бацькоў. Мэсэр Анібале Бэнтывольё* (дзед цяперашняга Анібале), які быў уладаром у Балоньі, загінуў ад рук змоўнікаў з сямейства Канэскі*. З нашчадкаў па ім застаўся толькі мэсэр Джавані*, які быў яшчэ ў калысцы. Народ, даведаўшыся пра забойства, адразу паўстаў і перабіў усіх Канэскі. Так адбылося дзякуючы народнай прыхільнасці, якой тады карыстаўся род Бэнтывольё, і была яна такая вялікая, што калі пасля смерці Анібале ў Балоньі з яго роду не засталася нікога, хто мог бы кіраваць дзяржавай, гараджане, прачуўшы, што ў Фларэнцыі нібыта ёсць нейкі яго сваяк*, які лічыўся дагэтуль за сына каваля, паслалі па яго і даручылі яму кіраванне горадам. І ён кіраваў Балоньёй, аж пакуль мэсэр Джавані не дасягнуў належнага веку, каб пераняць уладу.

З гэтага я раблю выснову, што ўладар, да якога народ ставіцца прыхільна, можа не надта непакоіцца наконт змовы; а вось калі народ ставіцца да яго варожа і з нянавісцю, яму трэба баяцца ўсяго і ўсіх. Добраўпарадкаваныя дзяржавы і мудрыя ўладары ўсімі спосабамі рупяцца не цвяліць знаці і дагаджаць народу, каб ён быў заўжды задаволены, бо гэта адна з найважнейшых задач, якія ляжаць на ўладары.

За нашым часам адным з найлепш упарадкаваных і кіраваных каралеўстваў ёсць Францыя, дзе існуе шмат карысных устаноў, якія забяспечваюць і свабоду, і каралеўскую бяспеку, і найпершая сярод іх — парламент з яго паўнамоцтвамі. Заснавальнік

гэтага парадку, ведаючы фанабэрыстасць і нахабства знаці, меркаваў, што кіраваць ёю можна, толькі трымаючы ў цуглях, але з другога боку, ён ведаў і ўсенародную нянавісць да знаці, угрунтаваную на страху, і хацеў засцерагчы і знаць. Але ён не жадаў, каб клопат аб гэтым ляжаў на самім каралі і знаць мела падставу вінаваціць яго ў патуранні народу, а народ — у патуранні знаці, і таму ён увёў трэцюю ўладу, якая, не ўмешваючы караля, стрымлівала б дужых і падтрымлівала б слабых. Лепшага і болей прадуманага парадку уявіць немагчыма, як немагчыма і болей надзейна гарантаваць бяспеку каралю і каралеўству. З гэтага можна зрабіць другую важную выснову, і сэнс яе ў тым, што справы, якія могуць выклікаць папрок, уладар павінен ускладаць на іншых, а справы, якія выклікаюць удзячнасць, выконваць сам. І я зноў падкрэслію: уладару належыць праяўляць павагу да знаці, але ён не даваць народу падставаў сябе ненавідзець.

Мабыць, шмат хто, пазнаёміўшыся з жыццём і смерцю некаторых рымскіх імператараў, палічыць, што іх прыклад супярэчыць майму меркаванню, бо многія сярод іх жылі пачэсным жыццём і праяўлялі вялікія духоўныя вартасці, але, тым не менш, былі пазбаўленыя ўлады ці забітыя ў выніку змовы. Каб адказаць на гэтыя прэчанні, я зараз разгледжу асабістыя якасці некаторых імператараў і пакажу, што прычыны іх краху не адрозніваюцца ад прыведзеных мною; пры гэтым засяроджу ўвагу на тых падзеях, якія кідаюцца ў вочы кожнаму, хто чытае пра справы тых даўніх часоў. Думаю, досыць будзе абмежавацца ўзорамі імператараў, якія змянялі адзін аднаго на троне, пачынаючы ад Марка-філосафа* і канчаючы Максімінам: я маю на ўвазе самога Марка, яго сына Камода*, Пэртынакса*, Юліяна*, Сэвэра*, яго сына Антаніна Каракалу*, Макрына*, Гэльягала*, Аляксандра* і Максіміна*. І перадусім трэба зазначыць, што калі ў іншых дзяржавах дастаткова стрымліваць фанабэрыстасць знаці і неў-

таймаванасць народа, то рымскія імператары мелі яшчэ й трэцюю цяжкасць, бо ім даводзілася цярпець, апроч таго, жорсткасць і ненаеднасць вайскоўцаў. І было гэта да такой ступені няпроста, што многіх давяло да краху, а ўсё таму, што задаволіць адначасова і вайскоўцаў, і народ — складана, бо народ любіць мір, а значыць, уладароў сціплых, а вайскоўцы любяць уладароў ваяўнічых, якія вызначаюцца дзёрзкасцю, жорсткасцю і прагнасцю. Прычым яны хочуць, каб уладар ставіўся так і да свайго народа, што дазволіла б ім падвоіць заробкі і наталіць сваю ўласную жорсткасць і сквапнасць. У такой сітуацыі імператары, якім не ўдавалася сваім паходжаннем ці ўмельствам унушыць да сябе павагу і ўтрымаць у паслушэнстве і народ, і войска, непазбежна цярпелі крах; і большасць з іх, асабліва тыя, хто ва ўладзе былі людзьмі новымі, прызнаючы, як цяжка задаволіць два гэтыя рознанакіраваныя настроі, схілялася да таго, што дагаджалі вайскоўцам, мала зважаючы, што пры гэтым прыціскаюць народ. Такая пазіцыя была вымушанай, бо калі ўжо ўладар не можа не быць хоць каму-небудзь ненавісным, ён першым чынам абавязаны па-старацца не быць ненавісным большасці, а калі немагчыма і гэта, павінен прыкласці ўсе намаганні, каб з гэтае большасці не быць ненавісным тым, у каго большая сіла. Вось чаму імператары, якія, упершыню прыйшоўшы да ўлады, мелі асаблівую патрэбу ў падтрымцы, заўсёды шукалі прыхільнасці не так у народа, як у войска; але і з гэтага карысць ім была толькі, пакуль яны ўмелі падтрымліваць да сябе пашану сярод вайскоўцаў. І вось чаму з трох імператараў — Марка, Пэртынакса і Аляксандра, якія ўсе ў жыцці былі сціплымі, любілі справядлівасць, не прымалі жорсткасці, праяўлялі гуманізм і добрасардэчнасць, — усе, апроч Марка, сустрэлі сумны канец. Марк адзіны пражыў і памёр у пашане, бо атрымаў імперскую ўладу па праве спадчыны і не быў абавязаны ёю ні народу, ні войску; акрамя таго, валодаючы

шматлікімі вартасцямі, якія ўсім унушалі павагу, ён заўжды, пакуль жыў, трымаў і народ, і вайскоўцаў у адведзеных ім межах і ніколі не выклікаў ні ў каго ні нянавісці, ні пагарды. Што да Пэртынакса, то ён стаў імператарам насуперак волі вайскоўцаў, якія, прызвычайна ўшыся пры Камодзе жыць у распусце, не змаглі прыняць пачэснага жыцця, да якога іх змушаў Пэртынакс; таму ён стаў ім ненавісны, а паколькі да нянавісці дадавалася яшчэ і пагарда, выкліканая яго старасцю, то гэта і прывяло яго да пагібелі ўжо ў самым пачатку праўлення.

Тут трэба зазначыць, што добрымі справамі можна наклікаць на сябе нянавісць гэтак сама, як і блягімі, а таму, як было ўжо сказана, уладар, каб захаваць уладу, вымушаны часцяком адступаць ад добра, і калі той слой грамадства, на чыю падтрымку ты разлічваеш, — ці гэта будзе народ, ці жаўнеры, ці знаць, — разбэшчаны, табе давядзецца, каб дагадзіць яму, дзейнічаць адпаведна яго настроям, і тут добрыя справы будуць дрэнным памочнікам. Але пяройдзем да Аляксандра: яго дабрыня была такая, што сярод мноства пахвалаў, якія гучалі на яго адрас, адзначалася і тое, што за чатырнаццаць год яго кіравання ніводзін чалавек не быў пакараны смерцю без належнага суду. Тым не менш, Аляксандр, маючы славу чалавека бязвольнага, які дазваляе маці кіраваць сабою, пачаў выклікаць да сябе пагарду і ў выніку вайсковай змовы быў урэшце забіты.

Калі мы цяпер пяройдзем да імператараў з цалкам адваротнымі якасцямі — Камода, Сэвэра, Антаніна Каракалы і Максіміна, — то ўбачым, што людзі яны былі найлюцейшыя і найсквапнейшыя і, каб дагадзіць жаўнерам, без вагання ішлі на любы ўціск і прыгнёт народа; і ўсе яны, за выключэннем Сэвэра, сустрэлі сумны канец. Што да Сэвэра, то дзякуючы сваім вартасцям ён умеў захоўваць прыхільнасць да сябе войска і, нават нягледзячы на разарэнне народа паборамі, заўсёды імпе-

ратарстваваў удала, а ўсё таму, што яго вартасці выклікалі ў вачах народа і войска такое захапленне, што ўражвалі і асляплялі народ і ўнушалі пачуццё задавальнення і пашаны вайскоўцам. І ў сувязі з такой паспяховасцю яго дзеянняў у якасці новага імператара я хацеў бы каротка на іх спыніцца і паказаць, як ён умеў перакідацца то ў ільва, то ў лісіцу — тых дзвюх жывёлаў, чый характар, як я казаў, павінен умець пераймаць кожны ўладар. Ведаючы няздарнасць імператара Юліяна, Сэвэр пераканаў войскі, на чале якіх стаяў у Славоніі*, што яны зробіць слушна, калі пойдучь у Рым і адпомсцяць за смерць Пэртынакса, забітага прэтарыянскімі гвардзейцамі. Пад гэтую марку, не паказваючы свайго намеру ўзвысці на трон, ён павёў войска на Рым і ўвайшоў у Італію раней, чым там стала вядома, што ён увогуле ў яе накірунку выступіў. Калі ж ён паявіўся ў Рыме, перапалоханы Сенат абраў яго імператарам, а Юліяна аддалі смерці. Галоўнае было зроблена, але Сэвэру, калі ён хацеў узяць усю ўладу ў імперыі, заставалася адолець яшчэ дзве перашкоды: адну ў Азіі, дзе Нігер*, галава азіяцкага войска, абвясціў сябе імператарам; другую на захадзе, дзе быў Альбін*, які таксама імкнуўся на трон. Размеркаваўшы, што аб'яўляць сябе ворагам адразу абодвух — рэч небяспечная, Сэвэр паставіў Нігера атакаваць, а супраць Альбіна дзейнічаць падманам. І ён напісаў Альбіну, што, будучы ўзведзены Сенатам у імператары, хоча падзяліць з ім гэтую годнасць, пасылаў яму тытул Цэзара і запрашаў далучыцца да сябе ў якасці суўладара, што нібыта ўжо зацверджана рашэннем Сената. Альбін прыняў усё гэта за праўду. Але пасля таго, як Нігер быў пераможаны і забіты, а справы на ўсходзе ўладжаныя, Сэвэр, вярнуўшыся ў Рым, падаў у Сенат скаргу, нібыта Альбін мала, што не паставіўся належным чынам да прывілеяў, якія ад яго атрымаў, дык яшчэ й наважваўся яго забіць, і таму ён лічыць неабходным пакараць

яго за такую няўдзячнасць. Пасля гэтага ён рушыў у Францыю, дзе сышоўся з Альбінам і пазбавіў яго жыцця і ўлады.

Паглядзеўшы на Сэвэравы дзеянні ўважліва, мы ўбачым, што ён паводзіў сябе то як хіжы леў, то як хітры ліс; ён кожнаму ўнушаў страх і павагу і пры гэтым ніколі не выклікаў нянавісці ў войску; таму не трэба здзіўляцца, як яму, чалавеку новаму, удавалася так цвёрда трымаць імперскую ўладу: яго высокая слава служыла яму нязменнаю абаронай ад той нянавісці, якую маглі б абудзіць у народзе яго грабежніцкія паборы. Але і яго сын Антанін быў чалавекам з найвыбітнейшымі якасцямі, якія выклікалі зачараванасць у вачах народа і вабілі да яго салдат, бо ён быў і сам чалавекам ваенным, не ведаў стомы, пагарджаў далікатнымі стравамі і не прызнаваў распешчанасці, чым заслужыў любоў у жаўнераў. Тым не менш яго лютасць і зверства былі такія бязмежныя і нечуваныя, што пасля незлічоных штодзённых забойстваў, вынішчэння большай часткі жыхароў Рыма і ўсяго насельніцтва Александрыі яго ўзненавідзеў увесь свет, і нават людзі з бліжэйшага атачэння пачалі баяцца яго да такой ступені, што ўрэшце ён быў забіты адным цэнтурыйцам проста на вачах у сваёй аховы. Трэба заўважыць, што ад такога кшталту забойства, рашэнне якога выспела ў нейчай адчайнай душы, уладар усцерагчыся не можа, бо падобны замах здольны ўчыніць кожны, каго не клапаціць уласная смерць. Але і занадта страшыцца яго не трэба, бо здараецца такое надзвычай рэдка. Трэба проста не крыўдзіць празмерна тых, хто табе ўслужоўвае, і тых, хто цябе атачае ў дзяржаўнай службе, — іначай кажучы, не рабіць таго, што зрабіў Антанін, які, аддаўшы ганебнае смерці брата таго цэнтурыйца і штодня пагражаючы яму самому, тым не менш трымаў яго ў дружыне сваіх целахоўнікаў, што было безразважным рашэннем і, як пацвердзілі падзеі, не магло не прывесці да яго пагібелі.

Але прайодзем да Камода, які, будучы сынам і законным спадкаемцам Марка, меў усе магчымасці лёгка ўтрымліваць імперскую ўладу. Яму дастаткова было проста ісці па слядах свайго бацькі, што задаволіла б і народ, і жаўнераў, але, маючы бязлітасны і хіжы характар і жадаючы задаволіць сваю сквапнасць за кошт народа, ён пачаў дагаджаць вайскоўцам, папускаючы ім у распусных забавах, а з іншага боку, не дбаў і пра свой гонар, часта апускаючыся да таго, што біўся на арэне з гладыятарамі, і чынячы іншыя непрыстойнасці, якія мала ставаліся з імператарскай годнасцю, што ўрэшце прынізіла яго ў вачах жаўнераў. Ненавідны адным і пагарджаны другімі, ён стаў ахвяраю змовы і быў забіты.

Цяпер застаецца разгледзець якасці Максіміна. Чалавекам ён быў у найвышэйшай ступені ваяўнічым, і вайскоўцы, якім надакучыла млявасць згадванага вышэй імператара Аляксандра, забілі яго і ўзвялі на трон Максіміна. Але ўтрымаўся ён пры ўладзе нядоўга, бо выклікаў пагарду і нянавісць па дзвюх прычынах: па-першае, таму што быў вельмі нізкага паходжання і раней пасвіў авечак у Фракіі (што было ўсім вядома і ў вачах кожнага выстаўляла яго нікчэмнасцю), а па-другое, таму што, узяўшы ўладу, безупынку адкладаў свой прыезд у Рым, каб прыняць імперскі пасада, і за гэты час паспеў праславіцца як жорсткі тыран, учыніўшы праз сваіх прэфектаў шмат зверстваў у Рыме і іншых месцах Імперыі. У выніку, калі яго нізкароднасць пачала ўжо абураць усіх, а страх перад ягонымі зверствамі паўсюдна абудзіў нянавісць, першай паўстала Афрыка, потым Сенат з усім рымскім насельніцтвам, і нарэшце да змовы далучылася ўся Італія. Сюды ж трэба дадаць і ягонае войска, якое вяло тады аблогу Аквілеі*: жаўнерам, якія сутыкнуліся з цяжкасцямі і ніяк не маглі ўзяць горад, ужо апыр-квала Максімінава лютасць, і калі яны ўбачылі, колькі ў імператара ворагаў, то перасталі яго баяцца і самі забілі.

Я не хачу разглядаць тут Гэльягабала, Макрына і Юліяна, якія, будучы поўнымі нікчэмнасцямі, пратрывалі нядоўга. Але, падводзячы рысу развагам, скажу, што сучасныя ўладары маюць у сваім праўленні на адну цяжкасць менш, бо не абавязаныя неяк адмыслова дагаджаць вайскоўцам. Праўда, яны мусяць-такі мець да іх паважнае стаўленне, але тут лёгка даць рады, бо ніводзін з цяперашніх уладароў не мае нейкіх сталых войскаў, здаўна прывязаных да кіраўнікоў ці ўрадаў тых ці іншых правінцыяў, як гэта было ў Рымскай Імперыі. І калі ў тых часы больш даводзілася дагаджаць вайскоўцам, а не народу, бо вайскоўцы ўяўлялі большую сілу, то цяпер усе ўладары, за выключэннем турэцкага і егіпецкага султанаў, мусяць дагаджаць больш народу, а не вайскоўцам, бо цяпер большаю сілу ўяўляе народ. Турэцкага султана я выключаю таму, што ён увесь час утрымлівае пад рукою дванаццаць тысяч пехацінцаў і пятнаццаць тысяч коннікаў, ад якіх залежыць бяспека і моц ягонай імперыі, і таму вымушаны, адклаўшы ўбок усе іншыя ўпадабанні, перадусім клапаціцца пра іх прыхільнасць. Падобная сітуацыя і ў Егіпецкім султанаце, дзе ўсё знаходзіцца ў руках вайскоўцаў і султан, не зважаючы, зноў-такі, на народ, вымушаны захоўваць іх прыхільнасць. Але трэба заўважыць і тое, што Султанат адрозніваецца ад усіх іншых дзяржаваў, бо ўлада ў ім падобная да хрысціянскага пантыфікату і не можа лічыцца ні спадчыннаю, ні новай, паколькі не перадаецца ад былога ўладара ягоным сынам, робячы іх гаспадарамі дзяржавы, а ўручаецца таму, каго са свайго кола абірае на гэтую пасаду аўтарытэтны сход. А паколькі гэта старадаўні звычай, то такую ўладу нельга называць і новай, бо яна не звязаная ні з якімі з тых цяжкасцяў, з якімі сутыкаюцца новыя ўладары, і хоць сам уладар там прыходзіць новы, але дзяржаўны лад застаецца стары, і падданыя прымаюць яго, усё адно як бы ён быў уладаром спадчынным.

Але вернемся да асноўнае тэмы. Паразважаўшы над вышэйсказаным, кожны, бадай, убачыць, што галоўнай прычынаю краху згаданых мною імператараў былі нянавісьць або пагарда, якія яны выклікалі, і тады кожнаму стане ясна, чаму ў той час як адны з іх дзейнічалі адным чынам, а другія цалкам адваротным, — толькі па адным сярод іх з кожнага боку выпаў шчаслівы лёс, а ўсе астатнія скончылі сумна. І сталася гэтак таму, што Пэртынакс і Аляксандр дарма хацелі прыпадобніцца да Марка — гэта было для іх небяспечна, бо яны былі гаспадарамі новымі, а Марк — спадчынным, і гэтак сама пагібельна для Каракалы, Камода і Максіміна было прыпадабняцца да Сэвэра, бо яны не валодалі дастатковымі вартасцямі, каб ісці па яго слядах. З гэтага вынікае, што новаму ўладару ў новай дзяржаве нельга імітаваць дзеянняў Марка, гэтак сама як і няма патрэбы наследаваць дзеянням Сэвэра, але ён павінен узяць ад Сэвэра ўсё патрэбнае, каб усталяваць сваю ўладу, а ад Марка — усё слаўнае і прыдатнае, каб яе захаваць, калі дзяржава ўжо стане стабільнаю і трывалай.

Раздзел XX

Ці ёсць карысць у крэпасцях і шмат у чым іншым, што звычайна робяць ўладары

Дзеля бяспечнага ўтрымання ўлады адны ўладары раззбройвалі сваіх падданных, другія падтрымлівалі паміж рознымі землямі зваду, адны знарок стваралі самі сабе ворагаў, другія стараліся заваяваць прыхільнасць тых, каму напачатку, па прыходзе да ўлады, не давяралі, адны ўзводзілі крэпасці, другія іх разбуралі і нішчылі. І хоць даць дакладную ацэнку ўсім гэтым спосабам немагчыма, пакуль не ведаеш канкрэтных абставінаў у дзяржавах, дзе прымаліся такія рашэнні, я, тым не менш, разгледжу прадмет у тых агульных рысах, у якіх ён сам мне гэта дазволіць.

Па-першае, не было ніколі, каб новы ўладар раззбройваў падданных; хутчэй наадварот, знаходзячы іх бяззбройнымі, ён іх заўсёды ўзбройваў, бо тыя, каго ты ўзброіў, робяцца тваім войскам: хто выклікаў падазронасць — прысягаюць табе на вернасць, хто быў верны — умацоўваюцца ў сваёй вернасці, і такім чынам усе робяцца тваімі прыхільнікамі. І хоць узброіць усіх падданных немагчыма, тым не менш, калі ты, узбройваючы адных, ставіш іх у прывілеяванае становішча, то з астатнімі можаш абыходзіцца з большай бяспекаю: усведамляючы розніцу ў стаўленні, першыя будуць сябе адчуваць перад табой абавязанымі, а другія даруюць, палічыўшы, што так і павінна быць, калі больш заслуг мае той, хто жыве ў большае небяспецы і мае больш абавязкаў. Калі ж ты пачнеш з раззбраення, дык толькі абразіш падданных, паказаўшы, што праз сваю баязлівасць ці падазронасць ставішся да іх з недаверам, а як адно, так і другое спараджае нянавісць. Паколькі ж заставацца бяззбройным ты ўсё адно не зможаш, то будзеш вымушаны звярнуцца да наёмнага войска, а чаго яно

вартае, было ўжо вышэй сказана; і нават калі яно будзе добрае, то ўсё адно ім не будзе настолькі, каб абараніць цябе ад магутнага ворага ці ад няверных падданных. Таму, як я казаў, новыя ўладары заўжды стваралі ў новых дзяржавах уласнае войска. Прыкладамі гэтага поўніцца ўся гісторыя. Але ж калі ўладар набывае новую дзяржаву і ў якасці правінцыі далучае яе да старой, то ў новай дзяржаве падданных належыць раззброіць — за выключэннем тых, каторыя пры далучэнні былі тваімі прыхільнікамі, але і іх паступова і пры кожным зручным выпадку трэба пазбаўляць волі і распешчваць, ведучы да таго, каб усе войскі ў тваёй дзяржаве складаліся толькі з тваіх жаўнераў, якія жылі б у межах старых тваіх уладанняў побач з табою.

Нашыя продкі, тыя, каго ўважалі за мудрацоў, мелі прыказку, паводле якой Пістою трэба ўтрымліваць звадамі, а Пізу — крэпасцямі, і ў сувязі з гэтым падсілкоўвалі разыходжанні паміж рознымі падпарадкаванымі ім землямі, каб лягчэй імі валодаць. Можна быць, у той час, калі Італія знаходзілася ў пэўнай раўнавазе, такі метады быў добрым, але не думаю, што яго можна параіць у якасці рэцэпта сёння, бо не лічу, што раскол увогуле здольны прынесці штось добрае, хутчэй наадварот — калі горад падзелены звадамі, то пры набліжэнні ворага яму наканаванае паражэнне, бо слабейшая партыя заўсёды перакінецца да знешняе сілы, а мацнейшая адна даць рады не зможа.

Думаю, венецыянцы кіраваліся якраз такімі згаданымі мною довадамі, калі, падтрымліваючы ў падпарадкаваных гарадах барацьбу гвэльфаў і гібэлінаў*, хоць і не дапускалі між імі кровапраліцця, але ўвесь час падагравалі іх звады, каб гараджане, занятыя ўнутранай варажнечай, не аб'ядналіся супраць іх саміх. Але ж, як цяпер бачна, усё павярнулася не так, як яны чакалі, бо адразу пасля разгрому пры Вайле* адна з тых партыяў набралася смеласці і скінула ва ўсіх тых гарадах венецыянскую

ўладу. А значыць, выкарыстанне такіх метадаў сведчыць пра слабасць уладара, бо ў моцнай дзяржаве падобнае раздзяленне ніколі не будзе дазволенае, паколькі можа даваць карысць хіба толькі ў мірны час, дазваляючы з яго дапамогай прасцей кіраваць падданымі, а як прыходзіць вайна, такая палітыка засведчвае поўную сваю памылковасць.

Несумненна, уладары набываюць веліч, перамагаючы цяжкасці і перашкоды, што чыняцца перад імі, і таму, калі фартуна жадае ўзвялічыць уладара, асабліва новага, якому больш, чым спадчыннаму, трэба здабываць сабе славу, яна ставіць на яго шляху ворагаў, якія строяць супраць яго падкопы, і такім чынам яму даецца падстава ўсіх іх адолець і па прыступках, якія ствараюць яму самі гэтыя ворагі, узняцца яшчэ вышэй. Таму многія лічаць, што мудры ўладар пры зручным выпадку мусіць сам умела падаграваць супраць сябе пэўную варожасць, каб, беручы над ёй зверхнасць, яшчэ больш узвышаць сваю веліч.

Бывае, уладары, асабліва новыя, пераконваюцца, што людзі, якім яны не давяралі на пачатку свайго ўладарання і якіх лічылі падазронымі, аказваюцца больш адданымі і больш карыснымі, чым тыя, што адразу прысягаліся ў вернасці. Пандольфа Пэтруччы*, уладар Сіены, кіраваў сваёю дзяржавай, пакладаючыся больш на тых, каму некалі не давяраў, чым на ўсіх астатніх. Але сфармуляваць нейкія агульныя правілы тут немагчыма, бо ўсё мяняецца ў залежнасці ад абставінаў. Скажу толькі, што заручыцца прыхільнасцю тых, хто напачатку быў ворагам, уладару заўсёды надзвычай лёгка, калі дзеля захавання становішча ім самім неабходна яго падтрымка. І яны будуць служыць яму тым болей аддана, што будуць усведамляць патрэбу сваімі справамі перамяніць негатыўную думку, якая пра іх была склалася. І такім чынам яны будуць заўсёды карыснейшыя ўладару, чым тыя, хто, адчуваючы сябе ў поўнай бяспецы, служыць, не надта рупячыся аб справе.

І паколькі гэтага патрабуе нашая тэма, я хацеў бы нагадаць уладарам, якія прыходзяць да ўлады ў новай для іх дзяржаве праз прыхільнасць некаторых яе грамадзян, што ім трэба добра ўсведамляць, якімі прычынамі кіраваліся тыя, хто выказаў ім такую прыхільнасць, і калі яна была выкліканая не добрым асабістым стаўленнем, а незадавальненнем ранейшым праўленнем, то ўтрымаць іх сяброўскія адносіны будзе надзвычай клопатна і цяжка, бо неверагодна, каб ён здолеў іх задаволіць. І калі мы на прыкладах з мінуўшчыны і сучаснасці паспрабуем разабрацца ў прычынах гэтага, то ўбачым, што намнога прасцей здабыць дружбу тых, хто быў задаволены ранейшай уладай і таму сустрэў новага ўладара варожа, чым тых, хто быў ёю незадаволены і таму, стаўшы яго прыхільнікам, спрыяў у захопе.

Звычайна сярод уладароў заведзена дзеля большай бяспекі сваёй улады ўзводзіць крэпасці, каб імі, нібы лейцамі й цуглямі, стрымліваць усякія скіраваныя супраць іх намеры і мець надзейнае сховішча ў выпадку нечаканага нападзення. Магу толькі ўхваліць гэты звычай, які здаўна выкарыстоўваўся нашымі продкамі. Тым не менш за нашым часам мэсэр Нікало Вітэлі* загадаў знішчыць дзве крэпасці ў Чыта дзі Кастэла, каб утрымаць горад. Гвіда Убальда, герцаг Урбіна*, вярнуўшыся ў свае ўладанні, з якіх быў выгнаны Чэзарэ Борджам, разбурыў дазвання ўсе крэпасці ў тых краях, бо палічыў, што без іх зноў пазбавіць яго ўлады будзе цяжэй. Гэтак сама зрабілі і Бэнтыволье, вярнуўшыся ў Балонью. Такім чынам, калі крэпасці карысныя, а калі не, залежыць ад абставінаў, і калі ў адным выпадку яны могуць саслужыць добрую службу, дык у другім будуць шкодзіць. Тут можна разважаць такім чынам: калі ўладару ёсць больш чаго апасацца ад народа, чым ад чужаземца, яму трэба ўзводзіць крэпасці, а калі больш ад чужаземца, чым ад народа, то ад іх трэба адмовіцца. Міланскі замак*, адбудаваны Франчэскам

Сфорцам, прынёс ужо і яшчэ прынясе ўсяму сямейству Сфорцаў больш непрыемнасцяў, чым любяы іншыя звады ў іх дзяржаве. Таму найлепшая крэпасць — гэта не быць ненавідным народу, бо няхай у цябе і будуць крэпасці, але і яны не ўратуюць, калі народ цябе ўзненавідзіць, а ўжо калі народ возьмецца за зброю, дык знойдуцца адразу і іншаземцы, гатовыя яму падсобіць. За нашым часам ніякай карысці ад крэпасцяў не было нікому, апроч хіба адной графіні дзі Фарлі, якая пасля смерці свайго мужа, графа Джыралама*, змагла схавацца ў замку ад узбунтаванага народа і, дачакаўшыся падмогі з Мілана, аднавіла сваю ўладу. Але ж час быў такі, што ніякі чужаземец тады не мог пасобіць народу. А крыху пазней, калі на яе напаў Чэзарэ Борджа і варожы народ далучыўся да чужаземцаў, той самы замак мала чым ёй паслужыў. І ў гэтым апошнім выпадку, як, зрэшты, і ў першым, ёй нашмат карысней было б не выклікаць нянавісці ў народа, чым мець замкі ды крэпасці. Зыходзячы з гэтага, я гатовы ўхваліць і тых, хто будзе крэпасці, і тых, хто іх не будзе, але буду ўшчуваць кожнага, хто, спадзеючыся на крэпасць, будзе мала клапаціцца аб тым, што ён ненавідны народу.

Раздзел XXI

ЯК УЛАДАРУ НАЛЕЖЫЦЬ СЯБЕ ПАВОДЗІЦЬ,
КАБ БЫЦЬ ШАНАВАНЫМ

Нішто не ўнушае такой павагі да ўладара, як веліч яго здзяйсненняў і выбітнасць асабістага прыкладу. Так, за нашым часам мы маем Фэрдынанда Арагонскага, цяперашняга караля Гішпаніі. Ён можа лічыцца за ўладара ледзьве не новага, бо на пачатку быў усяго малазначным царком, але потым праз сваю знакамітасць і славу стаў першым каралём хрысціянскага свету. І калі вы цяпер паглядзіце на яго ўчынкі, вы ўбачыце, што ўсе яны былі поўныя велічы, а некаторыя — проста незвычайныя. На пачатку свайго царавання ён напаў на Гранаду і тым паходам заклаў падмурак сваім уладанням. Па-першае, ён ажыццявіў яго нібы паміж іншым, не выклікаўшы падазрэння, быццам штось замышляе, і змог да такой ступені ўцягнуць у гэтую справу кастыльскіх баронаў, што тыя, прысвяціўшы ўсе свае думкі вайне, забыліся на дасканаленне ўласных уладанняў і не заўважылі нават, як ён дзякуючы гэтаму узвялічыў свой уплыў і ўладу над імі. Ён меў магчымасць пакрываць свае ваенныя выдаткі за кошт Царквы і за народныя сродкі, і гэта стварыла грунт, на якім за час доўгай вайны ён збудаваў уласнае войска, што прынесла яму пазней столькі славы. Пасля першага паходу ён змог дазволіць сабе яшчэ болей велічныя выправы і, заўсёды прыкрываючыся рэлігіяй, узяўся з пабожнаю жорсткасцю паляваць на маранаў* і ачышчаць ад іх сваё каралеўства, што стала неверагодным па сваёй бязлітаснасці і непаўторнасці прыкладам. Пад тою ж маркай ён уварваўся ў Афрыку, рушыў паходам на Італію і ўрэшце распачаў вайну з Францыяй — так ён увесь час замышляў і выконваў свае велічныя намеры, якія неаслабна прыцягвалі ўвагу

і захаплялі яго падданых, так што іх думкі былі цалкам занятыя чаканнем новых здзяйсненняў. І названыя падзеі так чаргаваліся адна за адной, што паміж імі ў людзей не заставалася часу зладзіць нейкую змову.

Славе ўладара спрыяе і незвычайнасць пастанаўленняў, якімі ён вызначаецца ва ўнутраных справах, — накіштал тых, якія прыпісваюцца міланскаму сін'ёру мэсэру Бэрнабо*. Калі нехта ўчыняе нешта незвычайнае ў цывільным жыцці, добрае ці благое, гэта трэба выкарыстоўваць так, каб, узорна яго ўзнагародзіўшы ці пакараўшы, прымусіць іншых гаварыць пра сябе. І перш за ўсё ўладар мусіць рупіцца, каб кожным сваім учынкам надаваць сабе славу чалавека вялікага і выбітнага.

Уладара паважаюць таксама, калі ён працягвае сябе як шчыры сябар і як адкрыты вораг, то бок калі ён, не хаваючыся, выступае на карысць аднаго супраць другога. Такая пазіцыя заўсёды карыснейшая, чым захаванне нейтралітэту, бо калі два тваіх магутных суседа пачынаюць біцца, то ў залежнасці ад таго, якімі якасцямі валодае пераможца, ты можаш яго апасацца ці не апасацца. У любым з двух выпадкаў табе карысней адразу адкрыта ўступіць у вайну, бо ў першым выпадку, застаючыся ў баку, ты ўсё адно немінуча станеш ахвяраю пераможцы — на радасць і задавальненне пераможанага, і ў цябе не будзе падставы чакаць ні ад каго ні абароны, ані прытулку. Пераможца не захоча мець няпэўнага сябра, які не дапамог яму ў цяжкую гадзіну, а пераможаны — прытуліць таго, хто не пажадаў са зброяй у руках падзяліць яго долю.

Антыох, якога эталійцы запрасілі ў Грэцыю, каб выгнаць рымлянаў, накіраваў сваіх пасланцоў да ахейцаў, што былі ў саюзе з рымлянамі, з мэтай пераканаць іх заставацца ўбаку. Рымляне, у сваю чаргу, падгаворвалі ахейцаў збройна іх падтрымаць. Каб абмеркаваць пытанне, ахейцы склікалі раду, і Антыохаў

легат узяўся настойваць, каб яны захоўвалі нейтралітэт. Рымскі легат адказаў на гэта: «*Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis*»¹.

І так заўжды — непрыяцель шукае твайго нейтралітэту, а сябар угаворвае ўзяць зброю. І нерашучыя ўладары, каб унікнуць непасрэднае небяспекі, часцей за ўсё выбіраюць нейтралітэт і часцей за ўсё аказваюцца зруйнаванымі. А вось калі ты смела выступаеш на карысць аднаго з бакоў і той бок, да якога ты далучыўся, перамагае, то які б ён ні быў магутны і як бы ты ад яго не залежаў, ён будзе табе абавязаны і вы акажацця павязаныя дружбаю, а людзі ніколі не бываюць да таго несумленныя, каб прычыніць табе шкоду, засведчыўшы настолькі яўны ўзор няўдзячнасці. Апроч таго, перамога ніколі не бывае настолькі поўнай, каб пераможца мог не зважаць ужо ні на што, а тым болей на справядлівасць. Калі ж той, на чый бок ты стаў, пацярпеў паражэнне, ён прытуліць цябе і, колькі зможа, будзе дапамагаць. Такім чынам ты падзеліш з ім лёс, а ён можа зноў пайсці ўгору.

У другім выпадку, калі ні адзін з варагуючых бакоў не валодае якасцямі, якіх варта было б апасацца, далучыцца да аднаго з іх яшчэ дальнабачней, бо такім чынам ты спрыяеш зруйнаванню аднаго з дапамогай другога, які, калі б быў разумнейшы, мусіў бы яго ратаваць, а не нішчыць, бо пасля перамогі акажацца ў поўнай тваёй залежнасці, а з тваёй дапамогай яму наканавана перамагчы.

¹ «Што да рашэння не ўмешвацца ў вайну, [якое вас тут угаворваюць прыняць як найлепшае і найвыгоднейшае,] дык няма для вас нічога больш супраціўнага, бо без удзячнасці, без годнасці станеце ахвяраю пераможца». (Цытата з фундаментальнай працы Ціта Лівія «Гісторыя ад заснавання горада» («*Ab Urbe Condita*»), XXXV, 48.)

Тут трэба зазначыць, што дзеля напаздзення на каго б там ні было ўладар ніколі не павінен хаўрусавацца з тым, хто магутнейшы за яго, калі толькі не змушаны да гэтага неабходнасцю, бо пасля перамогі стане яго заложнікам, а ўладары абавязаныя, наколькі магчыма, пазбягаць залежнасці ад другіх. Венецыянцы ўвайшлі ў хаўрус з Францыяй супраць міланскага герцага, хоць маглі б яго і пазбегнуць, а ў выніку гэта прывяло іх да краху. Аднак калі ўнікнуць хаўрусу нельга, як было з фларэнтыйцамі, калі папа і гішпанскі кароль рушылі з войскамі на Ламбардыю, тады па згаданых вышэй прычынах уладар мусіць такі да кагось далучыцца. Пры гэтым не трэба разлічваць, што нейкі ўрад можа прыняць нейкае надзейнае і бяспечнае рашэнне, наадварот, трэба адразу ўсвядоміць, што любое рашэнне будзе няпэўным, бо такі парадак рэчаў закладзены ў самую сітуацыю, пры якой, стараючыся ўнікнуць адной непрыемнасці, немінуча трапляеш у другую. Але дальнабачнасць у тым і ёсць, каб умець распазнаць сутнасць кожнай такой непрыемнасці і прыняць за дабро выбар найменшага ліха.

Нарэшце, уладар павінен выступаць як прыхільнік разнастайных чалавечых вартасцяў і ўшаноўваць тых, хто вызначыўся ў тым ці іншым мастацтве ці рамястве. Ён павінен падтрымліваць грамадзянаў, каб яны маглі спакойна займацца сваімі справамі і ў гандлі, і ў сельскай гаспадарцы, і ва ўсякіх іншых галінах чалавечай дзейнасці, каб яны без страху добраўпарадкоўвалі свае ўладанні, не баючыся, што іх аднімуць, і адкрывалі крамы без страху, што іх абдзяруць. Больш за тое, ён павінен прадугледзець прывілеі для тых, хто хоча займацца такімі справамі, і ўзнагароджваць тых, хто думае, як палепшыць жыццё ў сваім горадзе і ў краіне. Апроч таго, у адпаведныя моманты на працягу года ён павінен займаць народ святкаваннямі і відовішчамі, а паколькі кожны горад падзелены на цэхі і карпарацыі, павінен

засведчваць павагу і да такіх аб'яднанняў, часам хадзячы на іх
сходы, і ўвогуле ўяўляць сабою ўзор чалавечнасці і велікадуш-
насці, пры гэтым цвёрда трымаючы сваю высокую годнасць
і ніколі і ні ў чым не дазваляючы сабе яе страціць.

Раздзел XXII

ПРА САКРАТАРОЎ, ЯКІХ ТРЫМАЮЦЬ ПРЫ САБЕ ЎЛАДАРЫ

Немалую важнасць для ўладара мае выбар распарадчыкаў і міністраў: добрыя яны ці не, залежыць ад дальнабачнасці ўладара. І таму пра розум вельможы мяркуюць, у першую чаргу, зірнуўшы на людзей, якія яго атачаюць, і калі яны здольныя і адданыя, гэта заўсёды сведчыць пра яго мудрасць, дзякуючы якой ён змог разгледзець іх здольнасці і забяспечыць іх вернасць. Калі ж якасці ў іх іншыя, то і пра гаспадара не падумаюць добра, бо першую памылку ён ужо зрабіў, зрабіўшы такі свой выбар.

Не было чалавека, які, ведаючы Антоніо да Вэнафро*, што быў міністрам у сценскага ўладара Пандольфа Пэтруччы, не палічыў бы, што і сам Пандольфа — чалавек вельмі кемны, калі абраў такога памочніка. Бо розум бывае трох тыпаў: адзін спазнае самастойна, другі ўспрымае спазнаана іншымі і трэці не спазнае ні сам, ні з дапамогаю іншых; з іх першы — выдатнейшы, другі — добры і трэці — няздатны, з чаго непазбежна вынікае, што Пандольфа, калі быў і не першага тыпу, то прынамсі адносіўся да другога, бо ў кожным разе, калі чалавек мае клёк, каб распазнаць добрае ад ліхога ва ўчынках і словах, ён, нават не валодаючы сам асабліваю вынаходлівасцю, здолее адрозніць удалыя рашэнні міністра ад кепскіх і падтрымае адны, загадаўшы паправіць другія, так што міністр не зможа спадзявацца яго абкруціць і будзе служыць сумленна.

Дзеля таго ж, каб уладар мог распазнаць, чаго варты распарадчык або міністр, існуе цалкам бясхібны спосаб. Калі бачыш, што ён думае больш пра сябе, а не пра цябе, і ва ўсякай справе шукае сваю карысць, такі ніколі не будзе добрым міністрам і ты ніколі не зможаш яму давяраць, бо той, хто пастаўлены кіраваць

дзяржаўнымі справамі, павінен думаць заўсёды не пра сябе, а пра свайго ўладара, і ніколі не займаць свае думкі тым, што не тычыцца ўладаравых інтарэсаў. Але і ўладар са свайго боку, каб падтрымаць міністрава дбанне, павінен пра яго думаць, праяўляць да яго павагу, прымнажаць яго багацце, выказваць яму ўдзячнасць, дзяліцца з ім пашанотамі і прывілеямі, каб ён убачыў, што ўжо не можа без гэтага абыходзіцца, каб, купаючыся ў пашане й багацці, і не жадаў ужо нічога большага і каб падораныя яму прывілеі выклікалі ў яго страх перад усялякімі зменамі. І калі міністры і ўладары адносна міністраў будуць паводзіць сябе азначаным чынам, яны змогуць заўсёды адзін аднаму давяраць, а ў іншым выпадку як для аднаго, так і для другога ўсё канчыцца сумна.

Раздзел XXIII

Як пазбягаць лісліўцаў

Не хацеў бы праходзіць міма яшчэ адной важнае акалічнасці і сур'ёзнае хібы, ад якой уладарам, калі яны не вызначаюцца вялікай празорлівасцю і не ўмеюць зрабіць правільны выбар, абараніцца цяжка. Я маю на ўвазе лісліўцаў, якімі поўніцца кожны двор. Людзі ж і самі паблажліва ставяцца да сваіх учынкаў і падманваюць сябе тым самым, а ўжо тым болей цяжка ім супрацьстаяць такой пошасці як ліслінасць; калі ж яны хочучь ад яе пазбавіцца, дык рызыкуюць выклікаць да сябе пагарду. А ўсё таму, што ад ліслінасці няма іншае абароны, апроч як пераканаць людзей, што, калі яны будуць шчыра выказваць свае думкі, цябе гэта не пакрыўдзіць; але ж калі кожны зможа шчыра выказваць табе ўсё ў твар, цябе пачнуць менш паважаць. Таму дальнабачны ўладар павінен пайсці трэцім шляхам, вызначыўшы ў сваёй дзяржаве некалькі мудрых людзей і толькі ім даўшы поўную свабоду выказваць праўду, але толькі пра тое, пра што ён пытаецца, і ні пра што іншае; пытацца ж ён павінен пра ўсё і слухаць іх меркаванні, а потым рашэнні прымаць самастойна і на свой адум. Пры сустрэчах з усімі гэтымі дарадцамі і з кожным з іх паасобку паводзіць сябе трэба так, каб яны разумелі, што чым вальней яны будуць у сваіх выказваннях, тым болей гэта будзе вітацца; акрамя іх, уладар не павінен слухаць нікога, наўпрост рухаючыся да таго, што пастанавіў, і застаючыся цвёрдым у сваіх рашэннях. Хто дзейнічае іначай, той або патанае ў лёстках, або, прыслухоўваючыся да разнастайных парадаў, часта мяняе рашэнні, чым не надта ўнушае да сябе павагу.

Хачу прывесці наконт гэтага адзін сучасны прыклад. Айцец Лука, прадстаўнік цяперашняга імператара Максімільяна*, га-

ворачы пра яго вялікасць сказаў, што ён ніколі ні з кім не раіцца, але і на свой одум нічога не робіць. А выходзіць гэтак таму, што імператар дзейнічае насуперак вышэй апісанаму: будучы чалавекам скрытным, ён нікога не пасвячае ў свае намеры і не прымае нічых меркаванняў, затое калі пачынае ажыццяўляць задуманае, і яно выкрываецца, робячыся ўсім вядомым, і людзі з ягонага атачэння пачынаюць яго аспрэчваць, ён, як чалавек падатлівы, не настойвае. У выніку зробленае ў адзін дзень на другі адмяняецца, ніколі невядома, чаго ён хоча ці што намерваецца рабіць, і ні на якія яго рашэнні немагчыма пакласціся.

Такім чынам, уладар павінен заўсёды раіцца, але тады, калі хоча сам, а не калі хочуць іншыя. Больш за тое, ён павінен нават астуджаць імпэт кожнага, хто спрабуе нешта параіць, калі ў яго не пыталіся. Разам з тым пытацца ўладар павінен як мага часцей і пасля цярпліва выслухоўваць праўдзівыя адказы, а адчуваючы, што па нейкай прычыне яму ўхіляюцца казаць праўду, праяўляць занепакоенасць. І хоць многія ўважаюць, быццам той ці іншы ўладар, які лічыцца дальнабачным, насамрэч абавязаны славаю не сабе, а свайму атачэнню, яны яўна памыляюцца. Бо ёсць агульнае правіла, з якога няма выключэнняў, і яно кажа: уладару, які не валодае мудрасцю сам, і добрая парада не дапамога, хіба толькі калі ён увагуле цалкам ускладзе кіраванне на нейкага аднаго вельмі дасведчанага чалавека. У гэтым выпадку становішча можа быць добрым, але пратрывае нядоўга, бо пастаўлены кіраўнік хутка перацягне на сябе ўсю ўладу. Калі ж дарадцаў будзе больш, чым адзін, то ўладар, які не валодае мудрасцю, атрымліваючы няўзгодненыя між сабою парады, ніколі не здолее іх звесці ў адно, а калі дарадцы будуць дбаць больш пра сваю карысць, ён іх не паправіць, ды і не заўважыць гэтага. А іншых знайсці ён не зможа, бо ўсе людзі, дай ім такую магчымасць, будуць заўсёды шальмаваць у вас за плячыма, па-

куль неабходнасць не прымусіць іх стаць сумленнымі. З гэтага можна зрабіць выснову, што добрыя парады, ад каго б яны ні сыходзілі, заўсёды спараджаюцца з дальнабачнасці ўладара, а не дальнабачнасць караля — з добрых парадаў.

Раздзел XXIV

Чаму ўладары ў Італіі страчвалі свае дзяржавы

Калі новы ўладар будзе абачліва прытрымлівацца вышэй апісанага, усе будуць успрымаць яго так, нібы ён уладарыць здаўна, і неўзабаве ягоная ўлада стане трывалейшая і цвярдзейшая, чым калі б яе асвячалі стагоддзі. Паколькі ж да дзеянняў новага ўладара прыглядаюцца больш уважліва, чым да ўчынкаў спадчыннага, то, засведчваючы ў іх сваю вартасць, ён зможа прыхінуць да сябе больш людзей і выклікаць у іх большую ўдзячнасць, чым калі б належаў да старажытнага мясцовага роду. Бо людзей больш кранаюць справы сённяшня, а не былыя, і калі сённяшняе іх становішча добрае, яны задаволеныя і іншага не шукаюць; больш за тое, яны зрабляць усё, каб абараніць такога ўладара, абы толькі ў астатнім ён сам з імі быў бездакорны. І ўдвая большая слава будзе таму, хто, стаўшы ўладаром у новых уладаннях, зробіць іх лепшымі і ўмацуе добрымі законамі, добрымі войскамі, добрымі саюзнікамі і добрымі прыкладамі, гэтак сама як удвая большая ганьба — таму, хто, будучы ўладаром па нараджэнні, страціць уладу праз сваю недальнабачнасць.

І калі паглядзець на тых італьянскіх сін'ёраў, якія страцілі ўладу за нашым часам, — а гэта неапапітанскі кароль, міланскі герцаг і іншыя, — то мы ў першую чаргу заўважым адну агульную для іх усіх загану ў дачыненнях з войскам, якая была падрабязна абмеркаваная вышэй. Апроч таго, мы ўбачым, што кожны з іх або варагаваў з народамі, або, маючы народ на сваім баку, не ўмеў засцерагчыся ад знаці. А не маючы такіх заган, страціць уладу ў дзяржаве, дастаткова магутнай, каб выставіць баяздольнае войска, практычна немагчыма. Філіп Македонскі* (не бацька Аляксандра Вялікага, а той, што быў пераможаны Цітам Квін-

там*) меў невялікую дзяржаву ў параўнанні з такімі волатамі, як Рым і Грэцыя, што на яго напалі; і тым не менш, будучы ўмелым ваяводам, здолеўшы згуртаваць вакол сябе народ і абараніцца ад знаці, ён вытрымаў шматгадовую вайну з імі, і няхай урэшце страціў некалькі гарадоў, але ж захаваў сваё царства.

А таму, няхай нашыя ўладары, якія, папанаваўшы шмат гадоў, потым страцілі свае дзяржавы, наракаюць за гэта не на фартуну, а на сваю нядбайнасць, бо ў зацішныя часы не спадзяваліся, што яны могуць змяніцца (паводле агульнай для людзей заганы не думаць пры ясным небе пра навальніцу), а калі наставаў цяжкі час, марылі пра ўцёкі, а не абарону, цешачыся надзеяй, што народ, абураны бясчынствамі пераможцаў, пакліча іх назад. Калі няма іншага выйсця, добры і гэты; але вельмі кепска, калі дзеля яго аднаго адмятаюцца ўсе іншыя, бо вы ж ніколі не захацелі б упасці, мяркуючы, што знойдзецца нехта, хто вас падніме. Гэтага можа або не здарыцца, або, калі здарыцца, можа быць для вас небяспечна, бо калі твая абарона залежыць не ад цябе, яна нічога не вартая. Толькі тая абарона сапраўдная, надзейная і трывалая, якая залежыць ад цябе самога і ад тваіх вартасцяў.

Раздзел XXV

Якую ўладу мае над чалавечымі справамі лёс
і як яму можна супраціўляцца

Мне добра вядома, што многія лічылі і лічаць, быццам усё ў гэтым свеце да такой ступені кіруецца лёсам і Богам, што людзі пры іх дальнабачнасці не могуць нічога паправіць і нават не маюць ніякага сродку супраціўляцца, а таму робіцца выснова, што клапаціцца ні аб чым занадта не трэба і лепш аддацца на волю лёсу. Асабліва гэтае меркаванне пашырылася ў наш час, калі на нашых вачах адбыліся і адбываюцца дагэтуль, штодзённа, такія вялікія перамены, якія не паддаюцца ніякаму чалавечаму ўяўленню. Задумваючыся часам над гэтым, я ў пэўнай ступені таксама схіляюся да агульнага меркавання. Аднак, паколькі мы ўсё ж не пазбаўленыя пэўнай свабоды волі, я думаю, праўдзівей дапусціць, што лёс кіруе нашымі справамі напалову, а другая палова, ці каля таго, аддадзеная ў распараджэнне нам. Я праўнаў бы лёс з бурнай ракой, якая, разбушаваўшыся, затапляе даліны, ламае дрэвы і хаты, у адным месцы змывае глебу, у другім утварае наносы, усе кідаюцца ад яе наўцёкі, усё саступае яе напору і яе няма як нідзе стрымаць. Але нягледзячы на такія яе паводзіны, гэта не замінае людзям у пагодны час, здзейсніўшы пэўныя захавы, узвёўшы валы і гаці, зрабіць так, каб вада пры новай паводцы адводзілася ў каналы ці прынамсі яе напор не быў такі неўтаймавальны і згубны. Тое самае адбываецца і з лёсам: ён праяўляе сваю ўсёмагутнасць там, дзе чалавечыя вартасці, здольныя яму супрацьстаяць, адсутнічаюць, і скіроўвае свой напор туды, дзе ведае, што не сустрэне ўзведзеных супраць яго загароджаў і перашкодаў. Калі ж вы цяпер зірняце на Італію, якая служыць пляцоўкай тым бурным зменам, чыйму размаху сама ж

спрыяе, вы ўбачыце, што яна ўяўляе сабой чыстую роўнядзь без валоў і гацяў, а вось калі б загадзя ўмацавала сябе належнымі вартасцямі, як Нямеччына, Гішпанія ці Францыя, дык раўніна тая не перажыла б такіх грандыёзных пературбацый, а, можа, яны не насталі б увогуле. І спадзяюся, сказанага дастаткова, каб акрэсліць тое, што тычыцца супраціўлення лёсу ў цэлым.

Калі ж цяпер перайсці да прыватнасцяў, зазначу, што нярэдка мы бачым, як уладар, які яшчэ сёння квітнее, назаўтра аказваецца зруйнаваны, хоць не відаць, каб нешта змянілася ў ягоным характары ці асобных якасцях. Думаю, гэта вынікае з тых самых прычынаў, якія мы толькі што падрабязна абмеркавалі, іначэй кажучы, з таго, што ўладар, які цалкам давяраецца лёсу, церпіць крах, як толькі гэты лёс праяўляе зменлівасць. Думаю таксама, што поспех прыходзіць да таго, хто ўмее ўзгадніць свае дзеянні з павевамі часу, і адпаведна, той, чые дзеянні не адпавядаюць часу, церпіць няўдачу. Бо мы бачым, што людзі, імкнучыся да мэты, якую кожны ставіць перад сабою, напрыклад, да славы і багацця, дзейнічаюць па-рознаму: адзін асцярожна, другі напорыста, адзін груба, другі ўвішна, адзін цярпліва, другі — абсалютна па-іншаму, і пры ўсёй рознасці метадаў кожны можа дабіцца свайго. Разам з тым мы бачым, як з дваіх аднолькава асцярожных адзін дасягае мэты, а другі — не, ці наадварот, абое ў роўнай ступені дабіваюцца поспеху, хоць дбалі пра гэта па-рознаму: адзін — асцярожнасцю, другі — напорам; і вынікае гэта ні з чаго іншага, як з уласцівасцяў часу і таго, стасуюцца ці не стасуюцца з ім дзеянні кожнага. Гэта і тлумачыць, чаму двое часам, дзейнічаючы па-рознаму, эфект маюць той самы, а часам, хоць яны і дзейнічаюць аднолькава, адзін сустракае ўдачу, а другі не. Ад гэтага ж залежыць і пераменлівасць дабрабыту, бо пакуль для таго, хто кіруецца асцярожнасцю і няспешнасцю, час і абставіны складаюцца так, што яго манера кіравання ім

адпавядае, ён будзе жыць у дастатку, але ж калі час і абставіны зменяцца, ён пацярпіць крах, бо не змяніў свайго ладу дзеяння. А чалавека, настолькі прадбачлівага, каб умець прыстасавацца да такіх зменаў, нідзе не знайсці, бо, па-першае, ён проста не можа адступіцца ад закладзенага ў яго прыродай, а па-другое, няздольны пераканаць сябе сысці з дарогі, рухаючыся па якой, заўсёды забяспечваў свой дабрабыт. І таму, калі настае час напорыстых дзеянняў, чалавек асцярожны не ўмее сябе перабудаваць і разараецца, а калі б ён мяняў свой прыродны характар адпаведна часу і абставінам, яго ўдача была б нязменнай.

Папа Юлій II ва ўсіх сваіх справах дзейнічаў з напорам, і час ды абставіны настолькі спрыялі такому яго ладу дзеянняў, што ён заўжды дабіваўся поспеху. Успомніць хоць бы яго першы паход на Балонью, яшчэ за жыццём мэсэра Джавані Бэнтывольё. Венецыяны глядзелі крыва, гішпанскі кароль таксама, з Францыяй вяліся яшчэ перамовы, тым не менш папа са звычайнай сваёй гарачнасцю і напорам выступіў сам. І гэтае выступленне прымусіла застыць у нерашучасці ўсіх, і венецыянцаў, і гішпанцаў, — першых ад страху, другіх ад таго, што яны марылі аб'яднаць пад сваёй уладай усё Неапалітанскае каралеўства; што да французскага караля, то ён адступіўся таксама, бо, убачыўшы, што папа ўжо рушыў, і жадаючы мець з ім хаўрус, каб аслабіць венецыянцаў, палічыў немагчымым адмовіць яму ў войсках, не нанёшы яўнай абразы. Такім чынам сваёй напорыстаю выправай Юлій дамогся таго, чаго пры ўсёй чалавечай абачлівасці не дамогся б ніводзін іншы пантыфік, бо калі б ён не выступіў з Рыму, а як усякі іншы галава Касцёла, пачаў чакаць, пакуль усе рашэнні будуць прынятыя і ўсе пытанні ўладжаныя, яму нічога не ўдалося б, таму што французскі кароль знайшоў бы тысячу адгаворак, каб не ўдзельнічаць, а астатнія — тысячу довадаў, каб запалохаць. Я не буду спыняцца на іншых ягоных

дзеяннях, якія былі ўсе такога самага кшталту і ўсе мелі поспех; праз кароткасць знаходжання на папскім пасадзе ён не паспеў паспытаць няўдач, але калі б насталі часы, якія патрабавалі б асцярожнасці ў дзеяннях, гэта немінуча прывяло б да яго згубы, бо ён ніколі не адышоў бы ад таго ладу паводзінаў, да якога меў прыродную схільнасць.

Такім чынам, я раблю выснову, што, паколькі фартуна зменлівая, а чалавек у сваіх паводзінах закасцянеў, шчаслівы ён бывае толькі тады, калі яны стасуюцца між сабою, калі ж паміж імі разлад — тут і шчасцю канец. Пры гэтым я такі мяркую, што лепш быць напорыстым, чым асцярожным, бо фартуна — жанчына, і калі хочаш, каб яна падпарадкавалася, яе трэба біць і пыняць. І як мы бачым, якраз такім яна паддаецца хутчэй, чым тым, хто дзейнічае халодна. Таму таксама яна, як жанчына, заўжды туліцца да маладых, бо ў іх менш асцярожнасці, больш гарачнасці і яны загадваюць ёй з большаю дзёрзкасцю.

Раздзел XXVI

ЗАКЛІК УЗЯЦЬ ІТАЛІЮ Ў СВАЕ РУКІ І ВЫЗВАЛІЦЬ ЯЕ АД ВАРВАРАЎ

Цяпер, калі я пераглядаю ўсё вышэй напісанае і разважаю сам-насам, ці настаў у Італіі час вітаць сённа новага гаспадара і ці ёсць у ёй глеба, якая дазволіць таму, хто надзелены даль-набачнасцю і высокімі вартасцямі, надаць ёй такую форму, якая паслужыць яму на славу і будзе на карысць паспалітаму люду, мне пачынае здавацца, што для новага гаспадара збег абставінаў сённа настолькі спрыяльны, што я не ведаю часу, які быў для гэтага болей прыдатны. І як я пісаў, калі ў даўніну народу Ізраіля неабходна было апынуцца ў егіпецкім рабстве, каб Майсей засведчыў усе свае вартасці, персам — трапіць у прыгнёт да мідзян, каб Кір паказаў сваю душэўную веліч, афінянам — страціць адзінства, каб Тэсей праявіў сваю доблесць, то сённа дзеля таго, каб італьянскі дух раскрыў сваю высокую вартасць, Італія мусіла дайсці да такой крайнасці, што аказалася ў большым рабстве, чым былі габрэі, у большым прыгнёце, чым былі персы, у большай раз'яднанасці, чым былі афіняне, і няма ў ёй цяпер ні галавы, ні парадку, яна разбітая, спляжаная, пашматаная, патаптаная і змучаная ўсімі магчымымі бедамі. І хоць нядаўна, здаецца, узнікла іскра, калі можна было палічыць, што вось ён — той, прызначаны Богам дзеля яе вызвалення, але неўзабаве ягоны лёс абарваўся на самай вяршыні яго здзяйсненняў. І зноў Італія, пакінутая на парозе смерці, чакае, калі прыйдзе той, хто зможа загаіць яе раны, пакладзе канец разрабаванню Ламбардыі, вызваліць ад пабораў Неапалітанскае каралеўства і Таскану і вылечыць яе застарэлыя, гнойныя язвы. Мы бачым, як яна моліць Бога паслаць ёй таго, хто вызваліць яе ад лютасці

і бяэцнасці варвараў. Бачым, як гатова яна і згодна стаць пад адзіным сцягам, хай толькі знойдзецца той, хто яго падыме. І не бачым, на каго ў нашыя дні яна можа спадзявацца больш, чым на ваш слаўны род*, які, дзякуючы сваім вартасцям і багаццю, міласцю Бога й Царквы, чый пасад ён сёння займае*, можа стаць на чале гэтага вызвалення. А здзейсніць яго будзе не надта цяжка, калі перад вачыма ў вас будуць жыццё і ўчынкi тых, каго я памянуў. І хоць людзі яны былі рэдкія і незвычайныя, тым не менш яны былі людзі, і абставіны ў кожнага з іх былі не такія спрыяльныя, як цяпер, бо іх справы былі не справядлівейшыя, не лягчэйшыя, і Бог быў да іх не прыхільнейшы, чым да вас. Цяперашняя ж справа найсправядлівейшая: «*Iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ubi nulla nisi in armis spes est*»¹. І ўмовы для яе найспрыяльнейшыя, а дзе спрыянне вялікае, там цяжкасці вялікімі быць не могуць, асабліва калі наследаваць тым, каго я прапанаваў у якасці ўзору. Больш за тое, нам былі засведчаныя незвычайныя, небывалыя знакі Божыя: мора расступілася, прамяністы воблак паказаў шлях, скала вывергнула ваду, манна ўпала з неба — усё спалучылася, каб паспрыяць вашай велічы. Цяпер справа за вамі. Бог рабіць усё сам не будзе, бо не хоча забраць у нас свабодную волю і пазбавіць той часткі славы, што нам належыць.

І нічога дзіўнага, калі ніводзін з памянёных мной італьянцаў не зрабіў таго, што, як можна спадзявацца, здзейсніць ваш род, і калі пры столькіх пераваротах у Італіі і пры столькіх ваенных выправах заўжды ўзнікала, што ўсе вайсковыя вартасці ў іх

¹ «Бо тая вайна справядлівая, якой нельга пазбегчы, і тая зброя святая, калі ні на што, апроч зброі, надзеі няма». Ціт Лівій, «Гісторыя ад заснавання горада», IX; I.

і страчваюцца. Так выходзіла ад таго, што старыя парадкі былі ўжо ні на што не прыдатныя, а каб знайсці новыя, ніводнага ўмельца не аказалася. А нішто не надае столькі гонару чалавеку, які сам упершыню прыходзіць да ўлады, як увядзенне ім новых законаў і ўсталяванне новых парадкаў. І калі такія новаўвядзенні засведчваюць сваю грунтоўнасць і ў іх адчуваецца веліч, ініцыятара чакаюць пашана і ўсеагульнае захапленне, а Італія якраз уяўляе сабою багаты матэрыял для любых рэформаў. Кожны член яе цела поўны высокімі вартасцямі, ды, на жаль, іх не хапае ў галовах. Зірніце на італьянцаў у двубоях і бойках з невялікай колькасцю ўдзельнікаў, наколькі яны вышэй за іншых у сіле, спрыце, увішнасці. А як толькі даходзіць да вайсковых бітваў, яны самі на сябе не падобныя. І ўсё гэта ідзе ад слабасці военачальнікаў: хто ўмелы, той не паслухмяны, пры гэтым кожны лічыць сябе ўмелым, ды толькі не знаходзіцца нікога, хто сваімі вартасцямі і ўдаласцю ўмеў бы ўзвысіцца над астатнімі так, што ўсе яму саступілі б. У выніку за дваццаць апошніх гадоў ва ўсіх войнах, што адбыліся за гэты час, кожны раз, калі войска цалкам складалася з італьянцаў, яно праяўляла сябе найгоршым чынам. Сведкамі гэтаму былі спачатку Таро, потым Александрыя, Капуя, Генуя, Вайла, Балонья, Мэстры*.

Калі ж ваш слаўны род пажадае наследаваць тым выбітным постацям, якія сталіся ратаўнікамі сваіх айчынаў, то перш за ўсё іншае яму спатрэбіцца ў якасці сапраўднага падмурку ўсякаму пачынанню стварыць сваё ўласнае войска, без якога ён не зможа мець ні адданейшых, ні надзейнейшых, ні лепшых жаўнераў. Але які б добры ні быў кожны з іх паасобку, разам яны стануць яшчэ лепшымі, калі ўбачаць, што на чале войска стаіць уладар, які праяўляе да іх павагу і клопат. Вось чаму неабходна менавіта такое войска, бо толькі яно, увабраўшы ўсю італьянскую доблесць, зможа даць адпор чужаземцу. І хоць швейцарская

і гішпанская пяхоты лічацца грознымі, тым не менш абедзве яны маюць заганы, а значыць, пэўная трэцяя сіла павінна не толькі перад імі ўстояць, але і перамагчы. Гішпанцы, напрыклад, не могуць супрацьстаяць кавалерыі, а швейцарцы адчуваюць страх перад пяхотай, якая, сышоўшыся ў бойцы, адказвае ім іхняй жа ўпартасцю. Так, мы ўжо бачылі (і як падказвае досвед, убачым яшчэ), што гішпанцы не могуць супрацьстаяць французскай конніцы, а швайцарцы могуць быць разбітыя гішпанскай пяхотай. І хоць непасрэдна назіраць апошнія яшчэ не даводзілася, аднак прыкладам можа служыць бітва пад Равэнай*, у якой гішпанская пяхота сышла з нямецкімі дружынамі, упарадкаванымі на ўзор швейцарскіх: іспанцам тады ўдалося, карыстаючыся цялесным спрытам і прыкрываючыся сваімі шчытамі, пранырнуць пад доўгімі дзідамі і, аказаўшыся недасяжнымі, напасці на немцаў, якія нічым не маглі даць ім рады, і калі б не ўдарыла конніца, іх пасеклі б усіх учыстую. Такім чынам, ведаючы заганы аднаго і другога войска, трэба стварыць новае — такое, якое супрацьстаяла б конніцы і не баялася б пяхоты, а дасягаецца гэта пераўзбраеннем і перабудовай парадкаў. І ўсе такія новаўвядзенні працуюць на веліч і славу новаму ўладару.

Дык не дамо ж гэтаму спрыяльнаму збегу абставінаў прайсці марна, каб Італія, пасля столькіх гадоў, нарэшце ўбачыла свайго збаўцу. Немагчыма выказаць, з якою любоўю яго віталі б ў правінцыях, спляжаных сённа чужаземнай навалай, з якой прагаю помсты, утрапёнай адданасцю, пабожнаю верай, слязамі. Якія дзверы засталіся б перад ім зачыненыя? Хто адмовіў бы яму ў паслушэнстве? Чыя зайздрасць стала б яму перашкодай? Які італьянец не схіліўся б перад ім у пашане? Кожнага ўжо даўно верне ад гэтага варварскага панавання. Дык няхай жа ваш славуты род возьме на сябе гэты цяжар з тою мужнасцю і надзеяй, з якою бяруцца за ўсякую праведную справу, каб пад ягоным

сцягам наша айчына зноў набыла сваю годнасць, каб ягонымі
клопатамі спраўдзіліся словы Пётраркі:

Virtù contro a furore
Prenderà l'arme, e fia el combatter corto;
Ché l'antico valore
Nell'italici cor non è ancor morto¹.

¹ Высока ўздыме цнота
Свой меч і супраць шалу ў бой памкнецца,
Бо продкаў пашанота
Яшчэ не ўмерла ў італьянскіх сэрцах.

Пётрарка. Канцона СХХVІІІ, 93-96

Каментары

Нікало Мак'явэлі, чый бацька Бэрнарда быў доктарам права і папскім скарбнікам, атрымаў выдатную адукацыю, дзякуючы якой меў шырокія веды ў лацінскай і італьянскай класіцы. Нарадзіўся ён у Фларэнцыі ў 1469 г., калі горад перажываў уздым і дзякуючы палітыцы свайго ўладара Ларэнца Медычы Цудоўнага быў цэнтрам італьянскага Адраджэння. Аднак у 1492 г. Ларэнца памёр. Незадоўга да смерці ён наблізіў да сябе манаха Саванаролу, які ў сваіх пропаведзях заклікаў да сацыяльных рэформаў, чым хутка прывабіў да сябе народ. У 1494 г. у Італію са сваім войскам прыйшоў французскі кароль Карл VIII. Ларэнцаў сын П'єро не змог супрацьстаяць яму і саступіў значную частку фларэнтыйскіх уладанняў. За гэта фларэнтыйцы абвінавацілі яго ў здрадзе і выгналі з горада. Так улада ў Фларэнцыі перайшла ад роду Медычы да рэспубліканскага ўраду, а яе кіраўніком фактычна стаў Саванарола. У гэтых варунках Мак'явэлі ў 1494 г. упершыню прыйшоў на дзяржаўную службу.

На працягу некалькіх гадоў ён выконваў абавязкі пасла, выпраўляючыся з місіямі ў розныя краіны, у тым ліку, да двароў французскага караля Людовіка XII, арагонскага караля Фэрдынанда II, папы рымскага. Па звяржэнні Саванаролы ў 1498 г. Мак'явэлі назначаецца падканцлерам Фларэнтыйскай рэспублікі і займаецца, апроч дыпламатычных пытанняў, стварэннем рэспубліканскага апалчэння. У 1512 г. (у той самы год, калі Скарына атрымлівае ступень доктара медыцыны ў недалёкай Падуі) Медычы вяртаюць сабе ўладу ў Фларэнцыі. Мак'явэлі абвінавачаны ў змове супраць П'єра Медычы, арыштаваны і аддадзены катаванню на дыбе, але віну не прызнае. У 1513 г. ён адпраўлены ў выгнанне і пасяляецца ў сваім маёнтку ў невялікай тасканскай вёсцы Сант-Андрэа. У 1520 г. ён вяртаецца да дзяржаўнай службы ў якасці гісторыёграфа і на замову Джуліё Медычы піша «Гісторыю Фларэнцыі» ў 8 кнігах, прысвячаючы гэтай працы больш за 5 год. Прыкладна ў гэты ж час (з 1518 па 1522 гг.) у Рыме пры папскім двары знаходзіцца з дыпламатычнай місіяй Мікола Гусоўскі, які на просьбу Льва X, дзядзькі Джульё Медычы, піша «Песню пра зубра». У 1423 г. папам выбіраюць самога Джуліё, які ў сваёй палітыцы займае

прафранцузскую пазіцыю. Гэта абурае германскага імператара, і ў 1527 г. германскія войскі бяруць Рым. У выніку род Медычы зноў выганяецца з Фларэнцыі, а рэспубліканскі ўрад, да якога пераходзіць улада, адпраўляе Мак'явэлі ў апалу цяпер ужо за супрацоўніцтва з «супастатамі». Апынуўшыся зноў у сваім маёнтку ў вёсцы, Нікало неўзабаве раптоўна памірае, адчуўшы боль у страўніку.

Будучы паслом Фларэнтыйскай рэспублікі, Мак'явэлі меў магчымасць пазнаёміцца са звычаямі многіх магутных двароў Еўропы і з паводзінамі іх уладароў. Яго назіранні выліваюцца ў шэраг нарысаў: «Апісанне становішча рэчаў у Нямеччыне», «Апісанне становішча рэчаў у Францыі». Ён складае невялікія трактаты на сацыяльныя тэмы, выпускае зборнік вершаў. У 1512 г. ён пачынае пісаць «Развагі над першымі дзесяццю кнігамі Ціта Лівія», у якіх абгрунтоўвае свае погляды на рэспубліканскае кіраванне, як найбольш дасканалы. Пазней гэтая грунтоўная праца складзе тры тамы, а пакуль Мак'явэлі, ледзь паспеўшы скончыць першы, апынаецца ў выгнанні.

Будучы адлучаны ад бурных палітычных падзеяў, якія толькі што яго так займалі, Мак'явэлі занураецца ў чытанне антычных аўтараў, перакладае, піша камічныя тэатральныя п'есы і нават навэлу «Архід'ябал Бэльфагор». Але грамадская незапатрабаванасць гняце яго, і таму ўжо ў першы год свайго выгнання, адклаўшы пачаты трактат аб рэспубліцы, ён пачынае трактат аб самаўладдзі. Хутка гэта адыгрывае сваю ролю, і Мак'явэлі зноў пры справах.

У апошні перыяд свайго жыцця, апроч згаданай «Гісторыі Фларэнцыі», ён піша трактат «Мастацтва вайны», а таксама такія палітыка-філасофскія творы, як «Развагі аб рэфармаванні Фларэнтыйскай дзяржавы», «Жыццё Каструча Кастраканы з Люкі» і г.д.

З усяго напісанага Мак'явэлі толькі «Мастацтва вайны» было надрукаванае пры яго жыцці. Зрэшты, гэта не дзіўна, бо друк яшчэ толькі развіваўся і не паспяваў своєчасова выдаваць тую безліч літаратуры, якая стваралася аўтарамі Адраджэння. Але і ў рукапісах Мак'явэлевых творы хутка разыходзіліся, чыталіся і ўплывалі на многіх. Найбольшую ўвагу прыцягваў ягоны «Уладар», менавіта з гэтым творам у першую чаргу звязваецца імя Мак'явэлі, менавіта з яго пайшло такое паняцце як мак'явэлізм, пад якім разумеюць палітыку набыцця і ўтрымання ўлады любымі метадамі, уключаючы хітрасць, крывадушнасць, падступнасць

і нават фізічнае вынішчэнне сапернікаў. Але наўрад ці можна лічыць, што гэты твор адлюстроўвае погляды аўтара (хоць і напісаны ён у выглядзе ягоных парадаў уладару, якім у Фларэнцыі у той час стаў 21-гадовы юнак). Дарэчы, само прысвячэнне шмат у каго выклікае здзіўленне. Многія лічаць загадкай: як мог Мак'явэлі, сам тонкі палітык, ускладаць надзеі, звязаныя з аб'яднаннем Італіі і вызваленнем яе ад чужынцаў, на юнака, які ні да, ні пасля таго нічым не вызначыўся і чыё імя засталася ў гісторыі, бадай, толькі дзякуючы таму, што ён стаў бацькам Кацярыны Медычы, будучай каралевы Францыі (дый яна нарадзілася за 21 дзень да яго смерці, а значыць, на яе выхаванне ён не паўплываў). Але Мак'явэліеў зварот да Ларэнца II Медычы будзе выглядаць не так дзіўна, калі дапусціць, што напісаннем твора аўтар пераследаваў падвойную мэту. З аднаго боку, ён хацеў засведчыць сваю нібыта адданасць уладару і, паказаўшы, наколькі можа быць яму карысны сваімі ведамі і шчырымі парадамі, заслужыць гэтым магчымасць вярнуцца з выгнання (што яму і ўдалося). З другога боку, дзякуючы шчырасці сваіх парадаў і яскравасці прыкладаў, ён выкрываў агідны твар адзінаўладнага кіравання і гэтым помсціўся за тыя «вялікія і бясконцыя ўдары лёсу, якія яму даводзілася несправядліва цярапець». У 1959 г. англійскі даследчык Гарэт Мэтынглі нават высунуў гіпотэзу, што «Уладар» быў напісаны як сатырычны твор. Можа быць, таму адукаваныя манархі ставіліся да яго з непрыязнасцю: у елізавецінскай Англіі ён быў забаронены, а прускі кароль Фрыдрых II Вялікі нават сам напісаў скіраваны супраць яго трактат «Антымак'явэлі». Пад уплывам ад «Уладара» былі многія мысляры і пісьменнікі, пачынаючы ад Леанарда да Вінчы. На мак'явэліевы канцэпцыі абапіраўся і Шэкспір, выпісваючы характары найбольш непрывабных сваіх персанажаў: Рычарда III, Эдмунда, Яга... Разам з тым многія манархі, дыктатары і тыраны прымалі парады мудрага фларэнтыйца за кіраўніцтва да дзеяння: такімі былі, напрыклад, Мусаліні і Гітлер. Мы ведаем, чым гэта для іх скончылася.

Каб зразумець сапраўдны погляд Мак'явэлі на ўладу, трэба пазнаёміцца і з тым яго творам, дзе ён гаворыць пра рэспубліку. У «Развагах над першымі дзесяццю кнігамі Ціта Лівія» ён падрабязна разбірае структуру рэспубліканскай улады і яе перавагі. Хочацца спадзявацца, што і гэты твор таксама будзе неўзабаве даступны чытачу ў перакладзе на беларускую мову.

Стар. 5. — Ларэнца II Медычы, або Ларэнца дзі П'ера дэ Медычы (іт. Lorenzo di Piero de' Medici, 1492—1519) — герцаг Урбіна, кіраўнік Фларэнцыі (1513—1519), памёр на 27-м годзе жыцця ад сіфілісу.

Стар. 7. — Франчэска I Сфорца (іт. Francesco I Sforza, 1401—1466) — італьянскі кандацьер, заснавальнік дынастыі Сфорцаў у Мілане.

Кароль Гішпаніі — маецца на ўвазе Фэрдынанд Арагонскі, або Фэрдынанд Каталік (ісп. Fernando de Aragón «el Católico», каталан. Ferran d'Aragó «el Catòlic», 1452 — 1516), кароль Кастыліі (як Фэрдынанд V), Арагона (як Фэрдынанд II), Сіцыліі і Неапаля (як Фэрдынанд III). Каб захапіць Неапаль скарыстаўся дапамогай французаў, а потым выгнаў іх з Неапалітанскага каралеўства.

Стар. 8. — Князь фэарарскі — па сутнасці, маюцца на ўвазе два князі. Венецыянцам супрацьстаяў Эрколе I д'Эстэ (іт. Ercole I d'Este, 1431—1505), які кіраваў Фэрарай з 1471 г., пераняўшы ўладу ад свайго зводнага брата Боскі д'Эстэ, а папу Юлію — яго сын Альфонса I д'Эстэ (іт. Alfonso I d'Este, 1476—1534).

Стар. 9. — Людовік XII (фр. Louis XII, 1462—1515) — французскі кароль (1498—1515) з Арлеанскай галіны дынастыі Валеаў (Валуа), сын герцага Карла Арлеанскага. Ва ўнутранай палітыцы правёў шэраг папулісцкіх рэформаў, за што атрымаў мянушку «Бацька народа» (фр. le Père du peuple). Але ў знешняй палітыцы, нягледзячы на вялікія амбіцыі і ўдзел у шматлікіх войнах, урэшце пацярпеў крах.

Людавік Марыя Сфорца, за смуглявасць твару празваны Людавікам Маўрам (іт. Ludovico Sforza, Lodovico il Moro) (1452—1508) — міланскі герцаг, адзін з найбольш уплывовых італьянскіх дзяржаўных дзеячаў эпохі Рэнесансу. Пасля захопу Мілана французскімі войскамі ў 1499 г. змог, скарыстаўшыся народным паўстаннем, вярнуць сабе ўладу, але ў 1500 г. зноў яе страціў і, трапіўшы ў палон, рэшту жыцця мусіў правесці ў вязенні ў Францыі.

Стар. 10. — Другі раз Людовік XII быў выгнаны з Мілана ў 1512 г., калі супраць яго выступіла арганізаваная папам Юліем II Святая ліга, у якую ўвайшлі не толькі найбуйнейшыя ўдзельнікі нядаўна саюзнай

Францыі Камбрэйскай лігі (гл. каментар да стар. 53), але й кароль Англіі Генрых VIII.

Стар. 11. — ...калі б сам у яе не перасяліўся. — Маецца на ўвазе перанос сталіцы Атаманскай імперыі ў Канстанцінопаль пасля яго захопу туркамі ў 1453 г. Пад Грэцыяй у дадзеным выпадку аўтар разумее Візантыю.

Стар. 12. — Эталійцы — грэцкія плямёны, якія ўваходзілі ў так званую Эталійскую лігу (Эталійскі саюз), што склаўся ўпершыню ў 322 г. да н.э. У Другой македонскай вайне, якая пачалася ў 200 г. да н.э. выступалі на баку рымлянаў і ахейцаў, але пасля перамогі над македонскім царом Філіпам V былі незадаволеныя ўмовамі падпісанага міру і самі выступілі супраць рымлянаў, заклікаўшы на дапамогу Антыюха. Аднак пасля паражэння гэтага асноўнага іх саюзніка ад рымлянаў у 189 г. да н.э., вымушаныя былі прыняць вельмі нявыгадны для сябе мір, які замацоўваў вярхоўную ўладу Рыма на эталійскіх землях, і іх Ліга спыніла сваё існаванне.

Стар. 13. — Ахейцы — адно з найбуйнейшых грэцкіх плямёнаў, якія насялялі Фэсалію і Пелапанэс. З іх ініцыятывы была створаная Ахейская ліга, якая аб'ядноўвала шэраг грэцкіх гарадоў, з мэтай аслаблення ўплыву Македоніі і Спарты. У Македонскіх войнах ахейцы выступалі на баку рымлянаў, але ў Трэцяй македонскай вайне, палічылі сябе дастаткова моцнымі, каб супрацьстаяць Рыму, і пачалі фліртаваць з македонскім царом Пэрсеем, у выніку і яны, і Пэрсей былі рымлянамі разбітыя, Македонія назаўжды страціла самастойнасць, стаўшы правінцыяй Рыма (168 г. да н.э.), а Ахейская ліга распушчаная (146 г. да н.э.).

Антыюх — Антыюх III Вялікі (242 да н.э. — 187 да н.э.), сірыйскі цар з дынастыі сэлеўкідаў.

Філіп — маецца на ўвазе Філіп V Македонскі (238—179 да н.э.), цар Македоніі з 221 г. да н.э., падчас Другой Македонскай вайны (200 — 197 да н.э.) супрацьстаяў войскам Рыма, да якіх у 199 г. да н.э. далучылася Эталійская ліга, а годам пазней і Ахейская ліга. У 197 г. да н.э. вымушаны быў падпісаць з Рымам мір, паводле якога страчваў уладанні ў Грэцыі, павінен быў здаць свой флот і заплаціць

кантрыбуцыю, але заставаўся царом. Праз некалькі год ужо сам удзельнічаў на баку рымлянаў у Сірыйскай вайне супраць Антыюха III і Эталійскай лігі.

Стар. 14. — Карл — Карл VIII Прыязны (фр. Charles VIII l’Affable, 1470—1498), узышоў на французскі трон у 13-гадовым узросце па смерці бацькі Людовіка XI, але да 1491 г. меў пры сабе за рэгентаў старэйшую сястру Ганну і яе мужа герцага дэ Бурбона. У 1494 г., маючы цьмяныя прэтэнзіі на Неапалітанскі трон і памятаючы пра абяцанне колішняга папы Інакенція VIII паспрыяць яму ў набывцці гэтага пасаду, рушыў цераз Альпы, але не абмежаваўся адным Неапалем, а прайшоў усю Італію аж да Рыма. Сваімі паводзінамі ён развязаў Першую з Італьянскіх войнаў і выклікаў стварэнне супраць сябе Венецыянскай лігі, якая ўрэшце вымусіла Карла пакінуць межы Італіі.

Стар. 15. — Бэнтывольё (іт. Bentivoglio) — сямейства, якое адыгрывала пануючую ролю ў Балоні на працягу XV стагоддзя.

Графіня дзі Фарлі (іт. contessa di Forlì) — маецца на ўвазе Кацярына Сфорца (іт. Caterina Sforza, 1463—1509), адна з найславуцейшых жанчын італьянскага Адраджэння, мела мянушку «Тыгрыца Рамані».

Аляксандр VI (лат. Alexander PP. VI; у міру — Радрыга Борджа, іт. Rodrigo Borgia; 1431—1503) — папа рымскі з 12 жніўня 1492 г., гішпанец па паходжанні. Увайшоў у гісторыю як «пачвара распусты», меў мноства жанок і каханак і шматлікае пазашлюбнае патомства. Апроч таго, за сваю схільнасць і ўменне гатаваць яды меў мянушку «аптэкар сатаны». Паводле іроніі лёсу сам памёр, будучы атручаным.

Стар. 17. — Папа Аляксандр VI скасаваў шлюб Людовіка XII з яго першаю жонкай Жанай Французскай (1464—1505), дачкой ранейшага караля Францыі Людовіка XI, які змусіў пляменніка, у той час герцага Арлеанскага, ажаніцца са сваёю дачкой, бесплоднаю інвалідкай, спадзеючыся, што такім чынам арлеанская галіна прэтэндэнтаў на французскі трон згасне.

Руанскі арцыбіскуп — маецца на ўвазе Жорж д’Амбуаз (фр. Georges

d'Amboise, 1460–1510), які паводле згаданай Мак'явэлі дамовы быў узведзены ў кардыналы (1498) і ў той жа год прызначаны міністрам Людовіка XII, стаўшы, па сутнасці, адзіным кіраўніком караля і лёсу Францыі. Па смерці папы Аляксандра VI неаднаразова, намагаўся быць выбраным папам рымскім, але марна, што ў выніку выклікала варажнечу паміж французскай царквой і рымскаю курыяй.

Чэзарэ Борджа (іт. Cesare Borgia, 1475–1507) — герцаг раманскі і валянцінскі, чаму і меў мянушку Валянцін. Італьянскі кандацьер і дзяржаўны дзеяч, пры якім Мак'явэлі з 1502 па 1503 знаходзіўся з місіяй як пасол Фларэнтыйскай рэспублікі. У 1503 г. падчас банкету Чэзарэ быў атручаны разам з папам Аляксандрам VI, сваім бацькам, але ў адрозненне ад бацькі выжыў. Тым не менш пасля смерці Аляксандра VI фартуна адварнулася ад Чэзарэ. Выбраны крыху пазней новы папа Юлій II быў лютым ворагам сямейства Борджа і ў 1504 г. выдаў Чэзарэ гішпанскаму каралю, супраць якога той ваяваў. Правёўшы некалькі год у вязенні, Чэзарэ здолеў уцячы, далучыўся да свайго зводнага брата Хуана III Наварскага, але праз некалькі месяцаў загінуў пры аблозе Вяяны, невялікага горада ў Навары, дзе ён і пахаваны.

Стар. 20. — Дарый III (перс. Dāryuš, каля 381–330 до н.э.) — апошні цар (з 336 да н.э.) персідскай Імперыі Ахэмінідаў, да ўзвядзення на трон займаў пасады сатрапа Арменіі і меў імя Кадаман. Пасля некалькіх паслядоўных паражэнняў ад Аляксандра Македонскага быў заколаты групай падпарадкаваных яму сатрапаў, каб не трапіць жывым у палон.

Пір I (грэцк. Πύρρος, каля 318–272 да н.э.) — цар Малосаў (з 297 да н.э.) і Македоніі (288–284 і 273–272 да н.э.), гегемон Эпіра. Атрымаў шэраг перамогаў над рымлянамі, не ўсе з якіх даліся лёгка. Пасля адной з іх, у бітве пры Аўскуле (279 да н.э.), Пір, паводле сведчання Плутарха, іранічна заўважыў: «Яшчэ адна такая перамога над рымлянамі, і я застануся без войска».

Стар. 21. — Капуя — горад у паўднёвай Італіі, заснаваны этрускамі каля 600 г. да н.э. У 214 г. да н.э. Капуя стала на бок Ганібала, за што была жорстка пакараная рымлянамі: у 211 г. да н.э., пасля

доўгай аблогі, рымляне ўзялі горад, большасць насельнікаў зарэзалі, астатніх прадалі ў рабства, а падпарадкаваных Капуі землі аб'явілі ўласнасцю Рыма. Аднак сам горад разбураны не быў.

Карфаген — сталіца аднайменнай фінікійскай імперыі, чые ўладанні распасціраліся ўздоўж усяго паўднёвага берага Міжземнага мора, уключалі паўднёвую частку Гішпаніі, Сіцылію, Сардынію, Корсіку. Горад цалкам знішчаны рымлянамі ў 146 г. да н.э., а тэрыторыя фінікійскай дзяржавы ператвораная ў правінцыю Афрыка. Сама назва Карфаген перакладаецца з фінікійскага як Новы горад.

Нуманцыя — горад у Гішпаніі, які быў населены кельтыберамі, прадстаўнікамі аўтахтоннага племя, якое доўгі час паспяхова супрацьстаяла рымлянам. У 134 г. да н.э. 30-тысячнае рымскае войска ўзяло горад у аблогу. У насельніцтва горада, якое складала 4000—8000, не было ніякай надзеі ўстаяць, і праз 8 месяцаў аблогі жыхары вырашылі не здавацца, а калектыўна пакончыць самагубствам. У палон рымляне ўзялі ўсяго некалькі сотняў цалкам знясіленых голадам нуманціяў, а іх горад ушчэнт разбурылі.

Стар. 24. — Майсей — біблейскі персанаж, галоўны прарок і заснавальнік іудаізму, правадыр-вызвольнік і заканадаўца племя Ізраілева. Як лічыцца, жыў 120 год прыкладна ў другой палове XIII ст. да н.э.

Кір II Вялікі (перс. Kuroš, каля 590 — 530 да н.э.) — персідскі цар (558—530 да н.э.), заснавальнік персідскай імперыі Ахеменідаў. Лічыўся за ідэальнага ўладара, прычым не толькі паўсюдна ў Азіі, але і ў Грэцыі.

Ромул — адзін з двух легендарных братоў-заснавальнікаў Рыма (разам з Рэмам). Паводле Ціта Лівія, Ромул стаў першым царом Старажытнага Рыма (753—716 гг. да н.э.). Браты лічыліся дзецьмі Марса і вясталкі Рэі Сільвіі, якая была дачкой цара горада-дзяржавы Альба-Лонгі.

Тэсей — у старажытнагрэцкай міфалогіі афінскі цар, належаў да пакалення герояў да Траянскай вайны. Паводле хранаграфіі Эўсэбія Кесарыйскага, быў 10-м царом Афінаў і пановаў з 1234 па 1205 г. да н.э. Вызначыўся шэрагам подзвігаў, у т.л. забойствам Мінатаў-

ра, удзелам у Каледанійскім паляванні, паходзе па пояс амазонак разам з Гераклам. Лічыцца, што менавіта Тэсей першы ўсталяваў дэмакратычны дзяржаўны лад.

Стар. 25. — Еранім (Джыралама) Саванарола (іт. Girolamo Savonarola; 1452—1498) — славуы італьянскі прапаведнік і рэфарматар. Спрабаваў правесці дзяржаўную і духоўную перабудову Фларэнцыі, прынцыпы якой выпрацаваў у сваіх пропаведзях. З 1494 г. стаў па сутнасці кіраўніком Фларэнцыі, па яго праграме былі адноўленыя рэспубліканскія інстытуцыі, праведзеная падатковая рэформа. Імкнучыся да хутчэйшых маральных пераўтварэнняў, праяўляў фанатычную жорсткасць, загадваў вырэзваць языкі блюзнерам і паліць на вогнішчах за распусту і гомасексуалізм, шырока карыстаўся шпіёнствам. Сваімі метадамі нажыў шмат ворагаў не толькі ў свецкіх колах, але і ў духавенстве. Нярэдка ішоў насуперак рашэнням і загадам папы рымскага. Урэшце быў арыштаваны і ў выніку жорсткага катавання прызнаў, што ўсё ў яго пропаведзях — хлусня і падман. Быў павешаны, а потым яго цела спаленае.

Стар. 26. — Герон Сыракузскі — Герон II, сыракузскі цар з 270 па 215 гг. да н.э., які быў узведзены народам на трон пасля таго, як вызваліў сыракузцаў ад пастаянных пагроз мамертынцаў (італьянскіх наймітаў — «сыноў Марса»), якія ў выніку Піравай вайны захапілі Мэсіну і на працягу 20 год трымалі суседнія Сыракузы ў страху і залежнасці.

Стар. 29. — Арсіні (іт. Orsini) — славуы рымскі феадальны род, з якога выйшлі пяць рымскіх папаў, шматлікія кардыналы і кандацьеры.

Калоны — прадстаўнікі іншага старажытнага італьянскага роду Калонаў (іт. Colonna), які адыгрываў прыкметную ролю ў сярэднявечнай гісторыі Рыма. Асабліва добра вядомыя безупыннымя звады Калонаў з Арсіні.

Стар. 30. — Паола — маецца на ўвазе Паола Вітэлі (гл. каментар да стар. 36).

Стар. 31. — Раміра дэ Орка — маецца на ўвазе дон Раміра дэ Лорка, гішпанец з паходжання, князь.

Стар. 33. — Бальёні (іт. Baglioni) — італьянскае сямейства, якое паходзіла з Пэруджы, найбольшы ўплыў мела ў XV і XVI стст., спарадзіла шэраг славутых італьянскіх кандацэраў.

Вітэлі (іт. Vitelli) — італьянскае сямейства, якое панавала ў Чыта дзі Кастэла. Асаблівы ўздым яго ўплыву прыпадае на XV і VI стст.

Юлій II (лат. Julius PP. II; у міру — Джуліяна дэла Ровэрэ, іт. Giuliano della Rovere; 1443—1513) — папа рымскі з 31 кастрычніка 1503 г. Увайшоў у гісторыю як адзін з найбольш ваяўнічых папаў, менавіта ён стварыў швейцарскую гвардыю, чыю ўніформу замовіў распрацаваць Мікеланджэла. Пры ўсёй сваёй дэспатычнасці славіўся як вялікі мецэнат мастацтваў.

Стар. 34. — Кардыналам у Сан-Пьетра-ін-Вінкулі быў на той момант якраз Джуліяна дэла Ровэрэ, выбраны папам.

Калона — маецца на ўвазе кардынал Пампэа Калона (іт. Pompeo Colonna, 1479—1532), тонкі палітык і кандацэр.

Сан-Джорджыя — маецца на ўвазе кардынал Рафаэла Рыарыё (іт. Raffaele Sansoni Galeoti Riario, 1461—1521), які славіўся як тонкі знаўца і апякун мастацтваў.

Асканьё — маецца на ўвазе кардынал Асканьё Сфорца (іт. Ascanio Maria Sforza Visconti, 1455—1505), вельмі спрактыкаваны дыпламат, які адыграў галоўную ролю ў абранні папам Аляксандра VI.

Стар. 35. — Агатокл (грэцк. Αγαθοκλής, 361—289 да н.э.) — сыракузскі тыран (317—289 да н.э.) і сіцылійскі цар (304—289 да н.э.).

Гамількар Барка (ад фінікійска-пунічнага 'barak' — маланка; каля 270 — 228 да н.э.) — карфагенскі генерал і дзяржаўны дзеяч, бацька Ганібала.

Стар. 36. — Алівэрта з Фэрмо — Алівэрта Эўфрэдуччы (іт. Oliverotto Euffreducci, 1473—1502), італьянскі кандацэр, сіньёр Фэрмо. Калі навіна пра яго смерць у Сінігалі дасягнула Фэрмо, жыхары горада разрабавалі і спляжылі ягоны палац, а таксама дамы яго сваякоў і прыхільнікаў.

Паола Вітэлі (іт. Paolo Vitelli, 1461—1499) — сіньёр Мантонэ, сын

Нікало Вітэлі, аднаго з найбуйнейшых італьянскіх кандацэраў, брат Вітэлоцца (іт. Vitellozzo, 1458–1502), таксама кандацэра і «рыцара ўдачы».

Стар. 42. — Набіс (грэцк. Νάβις) — цар (тыран) Спарты, які ўзурпаваў уладу, скінуўшы малалетняга цара Пэлопа, якому быў апекуном. Кіраваў Спартай з 207 па 192 г. да н. э. Мак'явэлі згадвае Лаканійскаю вайну (вядомую таксама, як вайна супраць Набіса), у якой спартанскаму тырану сапраўды доўгі час удавалася супрацьстаяць аб'яднаным войскам Рыма, Ахейскага саюза, Пэргама, Радоса і Македоніі, але ж у 192 г. да н. э. ён быў усё-ткі пераможаны Філапамэнам (гл. каментар да стар. 61) і забіты сваімі ж саюзнікамі, пасля чаго царская ўлада ў Спарце была знішчаная, а сама Спарта ўключаная ў Ахейскі саюз і назаўжды страціла сваю незалежнасць.

Гракхі — браты Тыберый (лац. Tiberius Sempronius Gracchus, 163–133 да н.э.) і Гай (лац. Caius Sempronius Gracchus, 153–121 да н.э.), вядомыя старажытнарымскія дзяржаўныя дзеячы, паходзілі па мячы з плебейскай галіны знатнай рымскай сям'і Сэмпроніяў, а па кудзелі былі ўнукамі Сцыпіёна Афрыканскага (гл. каментар да стар. 62). Будучы выбранымі трыбунамі, спрабавалі правесці аграрную рэформу, іншыя сацыяльныя рэфарматарскія законы, але абое загінулі.

Стар. 43. — Джорджа Скалі (іт. Giorgio Scali) — адзін з правадыроў папаланаў (гандлёва-рамесніцкіх слаёў у гарадах Паўночнай і Сярэдняй Італіі), быў абраны ў Сінвёрыю Фларэнтыйскай рэспублікі ад народных нізоў (плебейскай партыі), зацягнуў на сябе большую частку ўлады і пачаў праводзіць тыранічную палітыку, але ўрэшце сам быў арыштаваны і скочыў на пласе (1382).

Стар. 48. — ...пры абароне Фэрары — маюцца на ўвазе падзеі так званай Салянай (або Фэрарскай) вайны (1482–1484), у якой супрацьстаялі з аднаго боку — Венецыянская рэспубліка і папства, а з другога — Фэрарскае герцагства і Неапалітанскае каралеўства, у хаўрусе з якімі былі таксама Мілан, Мантуя і Балонья.

Стар. 49. — Леў X (лат. Leo PP. X), у міру Джавані Медычы (іт. Giovanni Medici, 1475–1521), быў выбраны папам у год, калі Мак'явэлі пісаў «Уладара».

Стар. 51. — У згаданым італьянскім паходзе (гл. каментар да стар. 14)

Карл прайшоў усю краіну, не сустракаючы супраціўлення. Адзіным клопатам яго военачальнікаў быў выбар будынкаў на пастой войска, якія пазначаліся крэйдай.

Стар. 52. — Філіп II Македонскі (грэцк. Φιλιππος, 382—336 да н.э.) — малодшы сын македонскага цара Амінта I, найбольш вядомы як бацька Аляксандра Вялікага. У 368 г. да н.э. быў вывезены як заложнік у Фівы, дзе выхоўваўся пры Эпамінонду. Пасля гібелі Эпамінонда ў бітве пры Мантынэі (362 г. да н.э.) быў назначаны фіванцамі вярхоўным ваяводам і скарыстаўся гэтым дзеля здзяйснення сваіх намераў. Урэшце захапіў фіванскую цытадэль Кадмея і размясціў у ёй македонскі гарнізон.

Эпамінонд (грэцк. Επαμεινώνδας, каля 418 — 362 да н.э.) — старажытнагрэцкі ваявода і дзяржаўны дзеяч. Разбіўшы спартанцаў пры Леўктрах (371 да н.э.), паклаў канец іх гегемоніі ў Грэцыі.

Сфорца — Муцью Атэндола (іт. Muzio Attendolo, 1369—1424), італьянскі кандацьер, заснавальнік дынастыі Сфорцаў. З 15 год служыў наймітам, вызначаўся неверагоднаю сілай, за што і атрымаў мянушку «Сфорца» («Дужы»).

Джаванна II Неапалітанская (іт. Giovanna II di Napoli, 1373 — 1435) — неапалітанская каралева (1417 — 1435), узышла на трон на 44-м годзе жыцця пасля смерці брата Уладзіслава. Каб абараніць Неапалітанскае каралеўства ад захопу анжуйскім герцагам Людавікам III (Луіджы III), вымушаная была заклікаць на дапамогу Альфонса V Арагонскага, якога ўсынавіла і абвясціла сваім спадкаемцам (1421).

Арагонскі кароль — Альфонс V Шчодры (ісп. Alfonso V el Magnánimo, 1394—1458) — кароль арагонскі і сіцылійскі (1416—1458), кароль неапалітанскі (як Альфонс I) у 1435—1458, з дынастыі Трастамара.

Джавані Акута (іт. Giovanni Acuto, каля 1320-1323 — 1394) — італьянізаваная форма імя Джона Хоквуда (John Hawkwood), італьянскага кандацьера англійскага паходжання.

Браччо да Мантонэ (іт. Braccio da Montone), сапраўд. Андрэа

Фортэбраччы (1368–1424) — італьянскі кандацьер, супернік Муцью Атэндолы Сфорцы. Абодва загінулі ў 1424 г., пакінуўшы сваім сынам у спадчыну сямейныя звады.

Стар. 53. — Карманьола — Франчэска Бусонэ (іт. Francesco da Bussone), вядомы таксама як граф дзі Карманьола (каля 1382 — 1432), італьянскі кандацьер, нарадзіўся ў сціплай сялянскай сям'і ў вёсцы Карманьола пад Турынам, абвінавачаны ў здрадзе і пакараны смерцю ў Венецыі 5 мая 1432 г.

Барталамэо Бэргамскі — Барталамэо Калеоні (іт. Bartolomeo Colleoni, паміж 1395 і 1400 — 1475), італьянскі кандацьер, служыў у міланцаў і венецыянцаў.

Рабэрта да Сан Сэвэрына (іт. Roberto da San Severino, 1418—1487) — лічыўся адным з найбольш умелых наёмных ваяводаў свайго часу ў Італіі.

Граф Пітыльянскі — Нікало Арсіні дзі Пітыльяна (іт. Niccolò Orsini di Pitigliano, 1442—1510), італьянскі кандацьер, належаў да лініі Пітыльяна з магутнага італьянскага феадальнага роду Арсіні.

Бітва пры Вайле, больш вядомая як бітва пад Аньядэла (14 мая 1509 г.), — бітва, у якой войска Венецыянскай рэспублікі былі разбітыя сіламі кааліцыі краінаў Камбрэйскай лігі, якая аб'ядноўвала папу Юлія II, французскага караля Людовіка XII, нямецкага імператара Максімільяна I і арагонскага караля Фэрдынанда, а таксама шэраг уладароў болей дробных італьянскіх дзяржаваў.

Стар. 54. — Імперыя — маецца на ўвазе Свяшчэнная Рымская Імперыя (лац. Imperium Romanum Sacrum, пазней Sacrum Imperium Romanum), дзяржава, якая існавала з 962 г. па 1806 г. У XV—XVI стагоддзях тытул дзяржавы меў дадатак «Германскай нацыі» (Nationis Germanicae).

Альбэрыга да Коньё — Альбэрыка да Барбыяна (Alberico da Barbiano, каля 1344 — 1409), граф барбыянскі, быў першым італьянцам, які стварыў наёмную дружыну, даўшы ёй назву «Кампанія Святога Георга», вучыўся вайсковаму майстэрству ў Джона Хоквуда (гл. вышэй), які меў досвед удзелу ў Стогадовай вайне.

Карл — французскі кароль Карл VIII (гл. каментар да стар. 14), Людовік — французскі кароль Людовік XII (гл. каментар да стар. 9), Фэрдынанд — Фэрдынанд Арагонскі, або Фэрдынанд Каталік (гл. каментар да стар. 7).

Стар. 56. — Канстанцінопальскі цар — маецца на ўвазе Ян VI Кантакузін (грэцк. Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, каля 1293—1383), імператар Візантыйскай імперыі ў 1341—1354 гг., паходзіў са знатнага роду Кантакузінаў, быў вярхоўным ваяводам пры папярэднім імператары Андроніку III, які, паміраючы, прызначыў яго рэгентам пры сваім непаўналетнім сыне Яну V Палеалогу. Аднак удава імператара і магутная прыдворная партыя увесь час чынілі супраць Кантакузіна падкопы, тады ён узбунтаваўся і, з'ехаўшы ў Фракію, самаабвясціў сябе імператарам Візантыі. Праз шэсць год, узяўшы Канстанцінопаль і абвясціўшы Яна V сваім малодшым суўладаром, заключыў з туркамі-асманамі хаўрус супраць сваіх палітычных супраціўнікаў. Але запрашэнне чужаземцаў яму не дапамагло, бо ў 1354 ён быў пазбаўлены трона, а ў 1355 пастрыгся ў манахі.

Стар. 58. — Карл VII Пераможны (фр. Charles VII le Victorieux, 1403—1461) — французскі кароль, абвешчаны каралём у 1422, але каранаван у 1429 г. Узначаліў супраць англічанам у час Стогадовай вайны, у якой неўзабаве, дзякуючы Жане д'Арк, адбыўся пералом на карысць французаў, і ўрэшце Карлу ўдалося зусім прагнаць англічанаў.

Людовік XI Абачлівы (фр. Louis XI le Prudent, 1423—1483) — французскі кароль з 1461 г. Часта канфліктаваў з бацькам, яшчэ ў 17-гадовым узросце ўзяў удзел у паўстанні, арганізаваным супраць Карла французскай знаццю. У палітыцы лічыў за лепшае ўжываць не так сілу, як хітрасць. Усталяваў абсалютную манархію і прыкметна пашырыў межы Францыі.

Стар. 61. — Філапамен (грэцк. Φιλοπόμην, 253—183 да н.э) — грэцкі ваявода і дзяржаўны дзеяч, галава Ахейскай лігі, шматразова абіраўся яе стратэгам, чым паспрыяў ператварэнню Лігі ў магутную ваенную сілу. Быў названы «апошнім з грэкаў» — у тым сэнсе, што пасля яго Грэцыя ўжо не мела такіх вялікіх асобаў.

Стар. 62. — Сцыпіён — Публій Карнэлій Сцыпіён Афрыканскі Старэйшы (лац. Publius Cornelius Scipio Africanus Maior, ? 235—183 да н. э.), рымскі ваявода і дзяржаўны дзеяч часоў Другой Пунічнай вайны, пераможца Ганібала, за што і заслужыў мянушку «Афрыканскі».

Ксенафонт (грэцк. Ξενοφών) (каля 434 — 359 да н.э.) — старажытнагрэцкі пісьменнік, гісторык, афінскі палітычны дзеяч, вучань Сакрата. Усе яго творы дайшлі да нашага часу, найлепшыя з іх прысвечаныя Кіру (у першую чаргу «Анабазіс») і Сакрату.

Стар. 68. — Горад Пістоя быў разбураны ў выніку масавых бунтаў, справакаваных у 1502—1503 гг. варожасцю паміж фракцыямі Канчэльеры і Панч'яткі.

Дыдона (лат. Dido) — міфічная заснавальніца і першая царыца Карфагена.

Стар. 70. — Квінт Фабій Максім (лац. Quintus Fabius Maximus, 280—203 да н.э) — рымскі ваявода і дзяржаўны дзеяч, вядомы пад мянушкай Кунктатар (г. зн. Марудлівец). Падчас Другой Пунічнай вайны раіў пазбягаць бітваў з Ганібалам і карыстаўся тактыкай паступовага знясільвання яго войска.

Локры — народнасць у Старажытнай Грэцыі, жылі на паўднёвым узбярэжжы Эўбейскай затокі ў вобласці, называнай Лакрыдай, што падзялялася на дзве часткі гарой Парнасам. Найвядомейшым сярод локраў быў Аякс (Ойлід), які ўдзельнічаў у Траянскай вайне.

Стар. 72. — Лічыцца, што развагі, выкладзеныя ў гэтым пасажы, Мак'явэлі пазычыў у Цыцэрона з яго працы «Пра абавязкі» («De Officiis»).

Стар. 73. — Адсюль у італьянцаў прымаўка: Аляксандр ніколі не рабіў таго, што казаў, — Цэзар ніколі не казаў таго, што рабіў.

Стар. 74. — Маецца на ўвазе Фэрдынанд Каталік. У той час, калі Мак'явэлі пісаў «Уладара», згадваць яго імя ў гэтым кантэксце было б абразай.

Стар. 77. — Бэнтывольё (іт. Bentivoglio) — гл. каментар да стар. 15.

Анібале I (Annibale I), высланы з Балоньі ў юнацтве за антыпапскую пазіцыю бацькі, вярнуўся ў 1438 г. і паспрыў вызваленню горада з-пад панавання міланскага сямейства Вісконці, у 1443 г. сам узначаліў у Балоньі ўладу, але ў 1445 г. быў заколаты. Яго ўнук Анібале II (іт. Annibale II, 1467–1540) быў кандаццерам, служыў Фларэнцыі, спрабаваў вярнуцца ў Балонью і ў 1511–1512 гг. нават змог ўзначаліць там уладу, але не ўтрымаўся і мусіў шукаць прытулку ў Фэары, адкуль была яго жонка.

Забойства было здзейсненае 24 чэрвеня 1445 г. Батыстам Канэскі (іт. Battista Cameschi), які, як і астатнія змоўнікі, дзейнічаў з ухвалення папы Яўгена IV.

Джавані II (іт. Giovanni II, 1443–1508) панаваў у Балоньі больш за 40 гадоў (з 1463), у 1506 г. быў скінуты намаганьнямі папы Юлія II.

Маецца на ўвазе Сантэ I (іт. Sante I, 1426–1463), чыё паходжанне і крэўныя сувязі — даволі няпэўныя. Існавала меркаванне, быццам ён сын Эрколе Бэнтыволье, стрыечнага брата Анібале I. На момант, калі яго прывезлі з Фларэнцыі на пасад у Балонью, яму было ўсяго 19 год і ён працаваў чаляднікам у мануфактуры па вырабе воўны.

Стар. 78. — Марк-філосаф — маецца на ўвазе Марк Аўрэлій (лац. Marcus Aurelius Antoninus, 121–180), рымскі імператар, філосаф, прадстаўнік позняга стаіцызму.

Кагод — Луцый Элій Аўрэлій Кагод (лац. Lucius Aelius Aurelius Commodus; 161–192), рымскі імператар, вядомы сваёй разбэшчанасцю і экстравагантнымі ўчынкамі, яго ўлада азначыла сабою канец перыяду палітычнай стабільнасці.

Пэртынакс — Публій Гэльвій Пэртынакс (лац. Publius Helvius Pertinax; 126–193), сын вольнаадпушчаніка, гандляра дрэвамі; да-служыўся ад настаўніка граматыкі да пасады рымскага прэфекта, ва ўзросце 66 год быў узведзены ў імператары, але ўжо на 87-мы дзень свайго імператарства загінуў ад рук узбунтаваных вайскоўцаў.

Юліян — Марк Дыдый Сэвэр Юліян (лац. Marcus Didius Severus Iulianus, 133–193), рымскі імператар, які ўзышоў на трон дзякуючы таму, што пасля забойства Пэртынакса паабяцаў заплаціць

кожнаму з прэтарыянцаў (прэтарыянскіх гвардзейцаў, асабістых целаахоўнікаў рымскіх імператараў) па 25 тыс. сэстэрцыяў, але не змог своечасова расплаціцца, быў скінуты рашэннем сенату і асуджаны на смерць усяго праз 66 дзён свайго панавання.

Сэвэр — Луцый Сэптымій Сэвэр (лац. Lucius Septimius Severus, 146—211), быў абвешчаны імператарам вернымі яму войскамі, якімі кіраваў у Паноніі, рушыў з імі на Рым і без супраціўлення заняў яго. Пасля звяржэння самазванца Юліяна і перамогі над двума іншымі сваімі супернікамі Пэсцэніем Нігерам і Клодыем Сэптыміем Альбінам панаваў у Рыме на працягу 18 год.

Антанін Каракала — Сэптымій Басіян Каракала (лац. Septimius Bassianus Caracalla, 186—217), рымскі імператар, забіты ў выніку змовы, зладжанай супраць яго прэфектам прэтарыянцаў Макрынам.

Макрын — Марк Апэлій Макрын (лац. Marcus Opellius Macrinus, каля 165 — 218), схваўшы свой удзел у змове супраць Каракалы, пасля яго забойства сам абвясціў сябе імператарам, але ўтрымаўся пры ўладзе толькі 14 месяцаў, бо Каракалавы сваякі, заручыўшыся падтрымкай войска, абвясцілі сапраўдным спадкаемцам трона Гэльягабала, нібыта пазашлюбнага сына Каракалы. Гэльягабалавы ваяры схапілі Макрына і пры спробе ўцёкаў адсеклі яму галаву.

Гэльягабал — Марк Аўрэлій Антанін Гэльягабал (лац. Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus, 204—222), узведзены ў імператары ў 14-гадовым узросце дзякуючы інтрыгам бабкі і маці; адразу пачаў праяўляць сваю разбэшчанасць і самаўладства, што прымусіла тую ж бабу паклапаціцца аб перадачы ўлады іншаму ўнуку Аляксандру Сэвэру. Калі Гэльягабал паспрабаваў знішчыць свайго дваюроднага брата, жаўнеры паднялі мяцеж і забілі яго самога.

Аляксандр — Марк Аўрэлій Сэвэр Аляксандр (лац. Marcus Aurelius Severus Alexandrus, 208—235), апошні імператар з дынастыі Сэвэраў, яго ўлада вызначалася памяркоўнасцю, але ён праявіў сябе як няўдалы ваявода, пацярпеўшы шэраг паражэнняў ад персаў і германцаў. Урэшце буйная дружына ваяроў-навабранцаў, абураная рашэннем Аляксандра заплаціць германцам, абы не весці з імі вайны, абвясціла імператарам свайго начальніка Максіміна, на чый

бок неўзабаве перайшлі ўсе астатнія войскі. Аляксандр, яго маці і іх прыхільнікі былі забітыя.

Максімін — Гай Юлій Вэр Максімін Фракіец (лац. *Gaius Iulius Verus Maximinus Thrax*, 173—238), першы рымскі імператар «варварскага» паходжання, г. зн. у якім не было зусім рымскай крыві; нарадзіўся ў Фракіі, вызначаўся гіганцкім ростам (каля 2,5 м), незвычайнай сілай і храбрасцю. Увесь час свайго панавання правёў у жорсткіх войнах з германскімі плямёнамі і стаў праз гэта адзіным імператарам, які так ні разу і не пабываў у Рыме. Яго жорсткія метады і бясконцыя паборы выклікалі паўстанні ў розных частках Імперыі, урэшце легіянеры самі наладзілі супраць яго змову, і тыран быў забіты.

Стар. 81. — Славонія — сёння рэгіён ва ўсходняй Харватыі, які першапачаткова ўваходзіў у склад рымскай правінцыі Панонія.

Нігер — Гай Пэсцэній Нігер (лац. *Gaius Pescennius Niger*, каля 140 — 194), губернатар Сірыі і галава рымскіх легіёнаў у Азіі, сваю мянушку Нігер (чорны, чарнявы) атрымаў паводле колеру сваіх валасоў у супрацьвагу іншаму суперніку Сэвэра на рымскі трон Альбіну (беламу, бяляваму).

Альбін — Дэцым Клодый Альбін (лац. *Decimus Clodius Albinus*, каля 150 — 197), палкаводзец, быў абвешчаны імператарам брытанскімі і гішпанскімі легіёнамі; пасля паражэння ад Сэвэра ў бітве пад Лугдунумам (сучасны г. Ліён у Францыі) пакончыў самагубствам.

Стар. 83. — Аквілея — горад, заснаваны рымлянамі у 180—181 да н.э. Пры Марку Аўрэлію (168 г. н.э.) набыў статус галоўнай паўночнай і ўсходняй крэпасці Імперыі супраць варвараў, неўзабаве яго насельніцтва дасягнула 100 тыс. чалавек. У 238 г. н.э. Аквілея перайшла на бок Сената, паўстаўшы супраць Максіміна Фракійца. Дужыя ўмацаванні дазволілі ёй устояць у шматмесячнай аблозе, пакуль імператар ні быў забіты.

Стар. 87. — Гвэльфы — палітычны рух у Італіі ў XII—XVI стст., прадстаўнікі якога выступалі за абмежаванне ўлады Свяшчэннай Рымскай імперыі і ўзмацненне ўплыву папы рымскага, варагавалі

з прадстаўнікамі іншага руху *гібэлінамі*, прыхільнікамі нямецкага імператара. Іх варажнеча праходзіла на фоне барацьбы паміж папствам і Свяшчэннай Рымскай імперыяй за панаванне на Апенінскім паўвостраве.

Бітва пры Вайле — гл. каментар да стар. 53.

Стар. 88. — Пандольфа Пэтруччы (іт. *Randolfo Petrucci*, 1452—1512) з 1497 г. кіраваў Сіенскай рэспублікай, не будучы легітымна яе галавой. Пасадзіўшы сваіх прыхільнікаў ва ўсе органы дзяржаўнай улады і абпіраючыся на гандлёвыя колы, падпарадкаваў рэспубліканскую сістэму сваім інтарэсам. Лічыўся праціўнікамі за хітрага і падступнага тырана і жорстка душыў любую апазіцыю, пакараўшы смерцю больш за 60 чалавек. Але прыхільнікі называлі яго «Абаронцам свабоды Сіенскай рэспублікі», бо нягледзячы на свае жорсткія метады Пандольфа выступаў як прыхільнік навук і мастацтваў. Пасля 15-гадовага праўлення раптоўна памёр, але ўлада перайшла ў спадчыну яго сыну, потым пляменніку, потым малодшаму сыну. Аднак у 1524 г. у выніку паўстання рэспубліканскае кіраванне было адноўленае.

Стар. 89. — Нікало Вітэлі (іт. *Niccolò Vitelli*, 1414—1486) — прадстаўнік сямейства Вітэлі, паходжаннем з горада Чыта дзі Кастэла ў цэнтральнай Італіі, італьянскі кандацьер і сінёр. Будучы здольным палітыкам, назначаўся падэстам (найманым кіраўніком) найбуйнейшых італьянскіх гарадоў — такіх, як Фларэнцыя, Сіена, Генуя, Пэруджа. Стаяў таксама і на чале свайго роднага горада Чыта дзі Кастэла.

Гвіда Убальда, або Гвідабальда да Монтэфэльтра (іт. *Guidobaldo da Montefeltro*, 1472—1508) — апошні прадстаўнік славутага італьянскага дома Монтэфэльтра, трэці герцаг Урбіна, невялікага герцагства на ўсходзе Італіі.

Міланскі замак — так званы Кастэла Сфарчэска, былая рэзідэнцыя міланскіх герцагаў, першапачаткова быў узведзены ў XIV ст., але ў 1447 г. пры абвяшчэнні Амбрасіянскай рэспублікі разбураны народам. Рэканструяваны Франчэскам Сфорцам у 1450 г. Пазней не раз служыў прытулкам войскаў заваўнікаў.

- Стар. 90. — Граф Джыралама — Джыралама Рыарыё (іт. Girolamo Riario, 1443—1488), граф Імола (з 1473) і Фарлі (з 1480), пляменнік папы Сікста IV, у 1484 г пабраўся шлюбам з Кацярынай Сфорцай, у 1488 г. быў забіты падчас народнага паўстання.
- Стар. 91. — Маранамі ў Гішпаніі называлі галоўным чынам габрэяў, якія прынялі хрысціянства (што, зрэшты, часцяком рабілася толькі вонкава, а насамрэч яны захоўвалі вернасць юдэйскім традыцыям), але ганенні, арганізаваныя Фэрдынандам Каталіком і яго жонкаю Ізабэлай, тычыліся таксама магамецянаў і ўсіх нехрысціянаў. Зверствы, што ажыццяўляліся праз інквізіцыю, якой кіраваў фанатычны кардынал Хімэнэс, былі з падачы Ізабэлы пашыраныя і на новаадкрытыя амерыканскія землі, дзе індзейцаў люта катавалі і палілі на вогнішчах сотнямі.
- Стар. 92. — Мэсэр Бэрнабо — Бэрнабо Вісконці (іт. Bernabò Visconti, 1323—1385), з 1354 г. сумесна з братамі Матэо і Галеацо, а па смерці апошняга ў 1378 г. — адзінаасобна, адхіліўшы ад улады братавых нашчадкаў, кіраваў Міланам. Апісваўся сучаснікамі як тонкі палітык, здольны, аднак, на неверагодную і маньякальную лютасць. Казалі, што галоўнай дзяржаўнаю справай было ягонае паляванне на дзіка. Кожнага, хто ставіўся да мерапрыемства нядбайна, аддавалі пакутлівай смерці. Запалоханы народ уласным жыццём адказваў за пракорм яго адмысловага паляўнічага статку ў пяць тысяч коней.
- Стар. 96. — Антоніо да Вэнафро — Антоніо Джардано (іт. Antonio Giordano, 1459—1530), італьянскі юрыст, родам з мястэчка Вэнафро, паходзіў са сціплай сям’і, але вызначыўся шырокімі ведамі. Быў доктарам права, глыбокім знаўцам літаратуры, гісторыі, паэзіі. Загадваў кафедрам права ў Балонскім, потым у Фларэнтыйскім універсітэце. Урэшце Пандольфа Пётручы запрасіў яго на пасаду рэктара Сіенскага універсітэта і прызначыў сваім палітычным дарадцам і прэм’ер-міністрам Сіенскай рэспублікі.
- Стар. 98. — Імператар Максімільян — Максімільян I (ням. Maximilian I, 1459—1519), імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі (з 1508), кароль Нямеччыны (з 1486), эрцгерцаг Аўстрыі (з 1493), адзін з архітэктараў шматнацыянальнай дзяржавы Габсбургаў.

Стар. 101. — Філіп V Македонскі (238—179 да н.э.) — цар Македоніі з 221 г. да н.э., падчас Другой Македонскай вайны (200—197 да н.э.) супрацьстаяў войскам Рыма, да якіх у 199 г. да н.э. далучыўся Эталійскі саюз, а годам пазней і Ахейскі саюз. У 197 г. да н.э. вымушаны быў падпісаць з Рымам мір, паводле якога страчваў уладанні ў Грэцыі, павінен быў здаць свой флот і заплаціць кантрыбуцыю, але заставаўся царом. Праз некалькі год ужо сам удзельнічаў на баку рымлянаў у Сірыйскай вайне супраць Антыюха III і Эталійскай лігі. (Гл. таксама каментар да стар. 12.)

Стар. 102. — Ціт Квінт — маецца на ўвазе Ціт Квінкцій Фламінін (лац. Titus Quinctius Flaminius, каля 226 — 174 да н.э.), старажытна-рымскі ваявода. У 197 г. да н.э. перамог македонскія войскі ў бітве пры Кінаскефалах, нанёшы Філіпу V знішчальнае паражэнне, паланіўшы 5 тыс. і забіўшы, паводле розных крыніц, ад 2 да 8 тыс. македонцаў, тым часам як страты рымлянаў склалі 700 чалавек.

Стар. 108. — Род Медычы — адзін з наймагутнейшых не толькі ў Італіі, але ў Еўропе, меў свой банкірскі дом з філіяламі па ўсім свеце. З роду Медычы выйшлі чатыры рымскія папы, дзве французскія каралевы, з XII па XVII стагоддзе яго прадстаўнікі неаднаразова ўзначальвалі ўладу ў Фларэнцыі.

...чый пасад ён сёння займае — гл. каментар да стар. 49.

Стар. 109. — Таро — рака ў Італіі, на якой у 1495 г. адбылася першая буйная бітва ў перыяд так званых Італьянскіх войнаў (1494—1559). Вядомая як бітва пры Фарнова, у якой войскі Венецыянскай лігі супрацьстаялі французскаму каралю Карлу VIII. Хоць лічыцца, што Венецыянская ліга атрымала ў той бітве перамогу, але яе страты пры амаль аднолькавай колькасці войскаў былі ўдвая большыя, чым у французцаў. Іншыя бітвы, апроч згаданай раней бітвы пры Вайле (гл. каментар да стар. 53), былі меней значныя і адбыліся: пры Александрый — у 1499, Капуі — у 1501, Генуі — у 1507, Балоні — у 1511, Местры (сёння Местрэ) — у 1513.

Стар. 110. — Бітва пад Равэннай — галоўная бітва ў вайне Камбрэйскай лігі, адной з Італьянскіх войнаў, адбылася 11 красавіка 1512 г.

Змест

Раздзел I. Колькіх кшталтаў бываюць уладарствы і якімі спосабамі яны набываюцца	7
Раздзел II. Пра ўладарствы спадчынныя	8
Раздзел III. Пра ўладарствы мяшаныя	9
Раздзел IV. Чаму царства Дарыя, заваяванае Аляксандрам, не паўстала супраць яго наступнікаў пасля яго смерці	18
Раздзел V. Як кіраваць гарадамі або дзяржавамі, якія да заваявання жылі па сваіх законах	21
Раздзел VI. Пра новыя дзяржавы, здабытыя праз уласную зброю і асабістыя вартасці	23
Раздзел VII. Пра новыя дзяржавы, здабытыя праз чужую зброю і ласку лёсу	27
Раздзел VIII. Пра тых, хто набывае ўладу злачынствамі	35
Раздзел IX. Пра грамадзянскую дзяржаву	40
Раздзел X. Якім чынам павінна вымярацца сіла кожнай дзяржавы	44
Раздзел XI. Пра царкоўныя дзяржавы	47
Раздзел XII. Пра тое, колькіх кшталцаў бываюць войскі, і пра жаўнераў-наймітаў	50
Раздзел XIII. Пра войскі падсобныя, змяшаныя і ўласныя	56
Раздзел XIV. Як уладару належыць ставіцца да ваеннай справы	60
Раздзел XV. Пра тое, за што людзей, і асабліва ўладароў, хваляць ці ганяць	63
Раздзел XVI. Пра шчодрасць і ашчаднасць	65

Раздзел XVII. Пра лютасць і літасць і пра тое, што лепш — каб цябе больш любілі, чым баяліся, ці наадварот	68
Раздзел XVIII. Наколькі ўладары мусяць быць верныя свайму слову	72
Раздзел XIX. Як пазбегчы пагарды й нянавісці	75
Раздзел XX. Ці ёсць карысць у крэпаснях і шмат у чым іншым, што звычайна робяць ўладары	86
Раздзел XXI. Як уладару належыць сябе паводзіць, каб быць шанаваным	91
Раздзел XXII. Пра сакратароў, якіх трымаюць пры сабе ўладары	96
Раздзел XXIII. Як пазбягаць лісліўцаў	98
Раздзел XXIV. Чаму ўладары ў Італіі страчвалі свае дзяржавы	101
Раздзел XXV. Якую ўладу мае над чалавечымі справамі лёс і як яму можна супраціўляцца	103
Раздзел XXVI. Заклік узяць Італію ў свае рукі і вызваліць яе ад варвараў	107
Каментар	112

Мак'явэлі, Нікало

М 15 Уладар / Нікало Мак'явэлі ; пер. з італьянскай Эм. Кола-са. — Мінск : Зміцер Колас, 2008. — 134 с. — (Галерэя чалавечай думкі)

ISBN 978-985-6783-47-3

«Уладар» — найбольш шырока вядомы твор Нікало Мак'явэлі (1469–1527), выбітнага італьянскага палітычнага дзеяча і мысляра, філосафа і літаратара эпохі Адраджэння.

Адрасуецца шырокай чытацкай аўдыторыі.

УДК 321,01(450)(091)
ББК 66,1(0)

**У серыі «Галерэя чалавечай думкі»
выйшлі з друку:**

Зыгмунд Фройд

Дыскамфорт ад культуры

Імануэль Кант

**Пралегомены да любой будучай метафізікі,
што можа ўзнікнуць як навука**

Эразм Ратэрдамскі

Пахвала дурасці

Рэнэ Дэкарт

**Развагі аб метадзе
як правільна накіроўваць свой розум
і шукаць праўду ў навуках**

**У серыі «Галерэя чалавечай думкі»
рыхтуюцца да друку:**

Андрэй Волян

Аб грамадзянскай, або палітычнай свабодзе

Па пытаннях набыцця звяртайцеся:

Тэл. 8-029-623.35.65, 8-029-765.19.37

E-mail: zkolas@yahoo.com

6

Навукова-папулярнае выданне

Серыя «Галерэя чалавечай думкі»

Мак'явэлі Нікало

УЛАДАР

Адказы за выпуск Зміцер Колас

Падпісана да друку 28.04.2008. Фармат 84x108 1/32.

Папера афсетная. Гарнітура Акадэмія. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 7,14. Ул.-выд. арк. 5,14. Наклад 1000 асобнікаў.

Заказ 623.

Выдавец Зміцер Колас

ЛІ 02330/0133412 ад 14.10.04 г.

220023, Мінск, пр. Незалежнасці, 105-14.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка

ў друкарні ЧУП «Ходр» ГА БелТІЗ

ЛП 02330/0056661 ад 29.03.04 г.

220004, Мінск, вул. Вызвалення, 9.

ISBN 978-985-6783-47-3



9 789856 783473 >

THINK ABOUT MAKING BETTER

JUST ABOUT